

Funkčné členenie veľkomoravských opevnených sídlisk na základe ich spoločenského významu a kontinuita ich pretrvávania v 10. storočí (Morava a západné a stredné Slovensko)

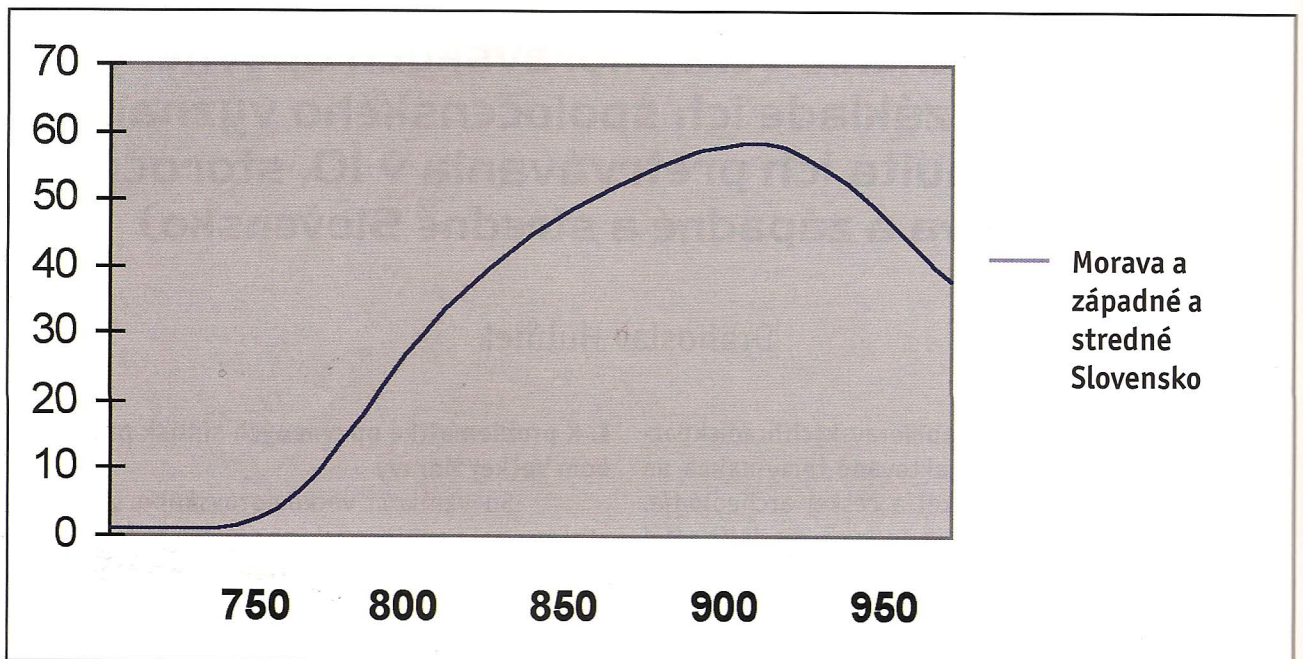
Drahoslav Hulínek

Problematika veľkomoravských hradísk patrí medzi dlhodobo pertraktované témy najmä na poli moravskej, slovenskej a českej archeológie, ale aj iných príbuzných vedeckých disciplín. Môj príspevok sa zaoberá **funkčným členením veľkomoravských opevnených sídlisk na základe ich spoločenského významu** s dôrazom na ich možný kontinuálny vývoj v 10. storočí po zániku Veľkej Moravy. Okrem dejinno-chronologických súvislostí sa snažím sledovať pretrvávajúce, respektíve strácanie alebo posilňovanie spoločenského významu funkcie danej lokality aj po zániku Veľkej Moravy (obr. 1, 2, 12). V prvej hlavnej časti svojej štúdie sa zaoberám stručným charakterizovaním vývoja včasnostredovekých opevnených sídlisk pred zánikom Veľkej Moravy. Po načrtnutí stavu opevnených sídlisk s dôrazom na 9. storočie zameriavam v jej druhej časti svoju pozornosť na 10. storočie. Práca je geograficky vymedzená na územie Moravy a západného a stredného Slovenska. Problematika vývoja hradísk z predveľkomoravského obdobia nie je predmetom tejto štúdie. Ale v rámci korektnosti súpisu včasnostredovekých lokalít z 8. až 10. storočia ich tam zaraďujem.

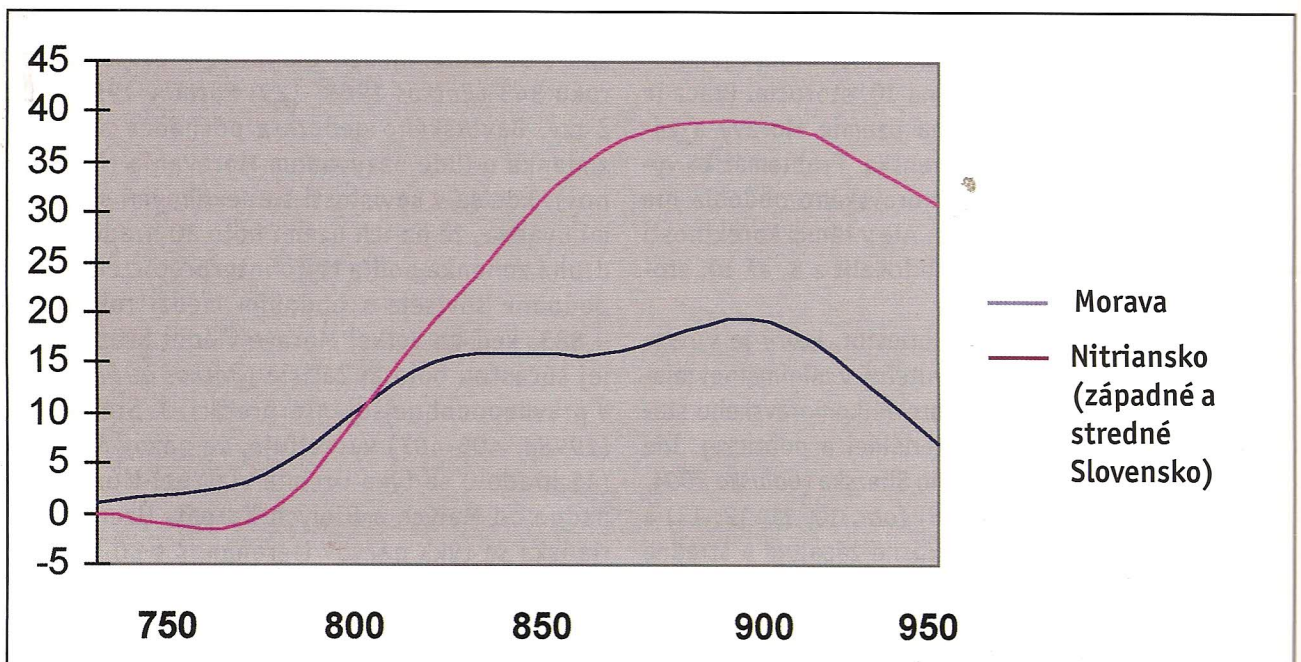
Dôraz kladiem na priestor, ktorý je v relevantnej literatúre spochybniteľný v minimálnej miere ako stabilné územné jadro veľkomoravského štátu na báze kultúrnej, materiálnej a politickej. Ide o územie Moravy bez českého Sliezska (*Galuška 2004*, 64, 65; *Ratkoš 1990*, 51-56) (obr. 10, 11, 12, 13) a jeho nitrianskej časti – súčasné západné a stredné Slovensko (viac *Hulínek/Čajka 2004*, 77-85; *Steinhübel 1998a*, 369-414; *1998c*, 91). Pri porovnávaní lokalít sa nevyhýbam ani iným územiám, a to najmä tým, ktoré len nejaký čas patrili pod kultúrnu sféru Veľkej Moravy, ale dôraz kladiem na územia, ktoré sú nosnými v tejto štúdii – Morava, územie západného a stredného Slovenska. V predostretej štúdii sa nezaobieram opěvnenými sídliskami, ktoré vznikli v priebehu 10. storočia po zániku Veľkej Moravy.

I. K problematike opevnených sídlisk pred zánikom Veľkej Moravy

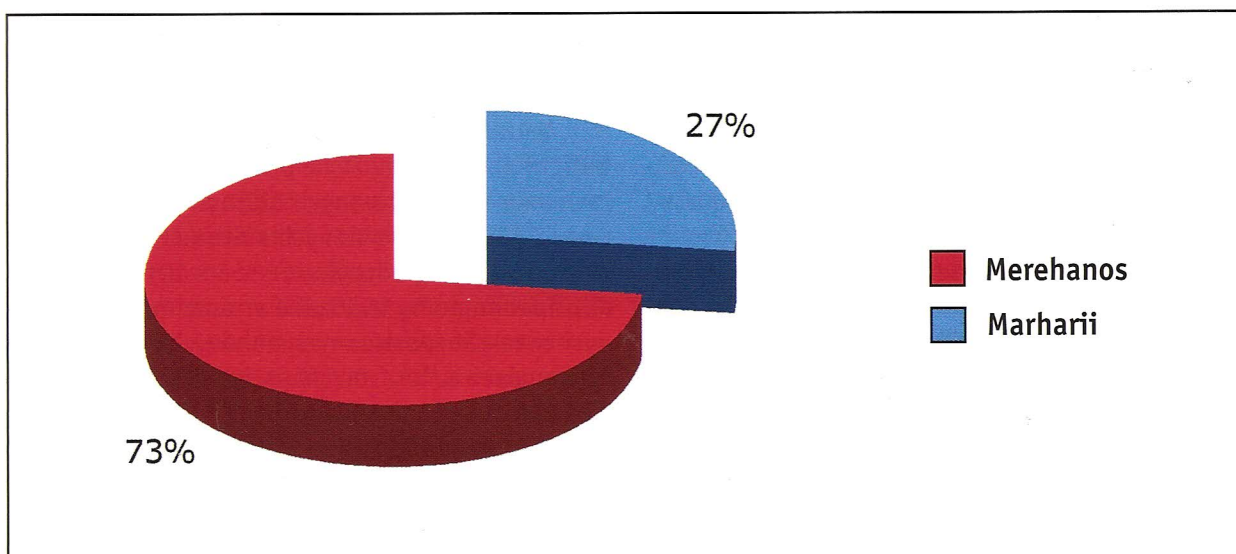
So vznikom veľkomoravského štátu nastal progres spoločenských, hospodárskych, ale i vojensko-politických vzťahov. To sa prejavilo popri rozvoji niektorých pretrvávajúcich hradísk i v rozmachu budovania nových opevnených sídlisk. O existencii hradísk na veľkomoravskom území informuje písomný prameň, tzv. Bavorský geograf pri opise hradov a krajín na severnej strane Dunaja. V jeho prvej časti sa uvádza, že Moravia (Marharii) mali 11 hradov. Táto zmienka o 11 moravských hradoch sa podľa interpretácie zaužívannej na Slovensku týkala nielen územia vlastnej Moravy, ale možno aj Nitrianska, pričom časovo mala súvisieť s obdobím medzi rokmi 815 – 817 alebo po roku 843 (*Ratkoš 1968*, 129; *Ruttkay 1994*, 71). Z tzv. Bavorského geografa pochádza aj druhá zmienka o ľuďoch nazývanom Moravia (Merehanos), kde sa v súvislosti s opevnenými sídliskami uvádza, že na ich území bolo 30 hradov. Táto druhá zmienka podľa tejto interpretácie pravdepodobne súvisela s obdobím medzi rokmi 882 – 883, keď na Veľkej Morave vládol Svätopluk a jej súčasťou bolo aj Zátisie (*Ratkoš 1968*, 129). V pravdepodobnejšej interpretácii J. Steinhübel (*1998a*, 405-407) vysvetľuje, že názov Marharii (11 hradov) sa týka územia vlastnej Moravy západne od Malých a Bielych Karpát. Územia Nitrianska sa týka názov Merehanos s 30 hradmi. Pričom dodáva, že správy o počte hradov vznikli asi desať rokov po ovládnutí Pribinovej dŕžavy (t. j. Nitrianska) Mojmírom, preto vtedajší autor už medzi oboma časťami Veľkej Moravy nebadal až tak zásadný rozdiel. Obyvateľstvo považoval za Moravanov a pretrvávajúci geograficko-politický rozdiel pred roka 833 naznačil iba minimálnou odchýlkou v názvoch – Marharii a Merhani (obr. 2.3.13).

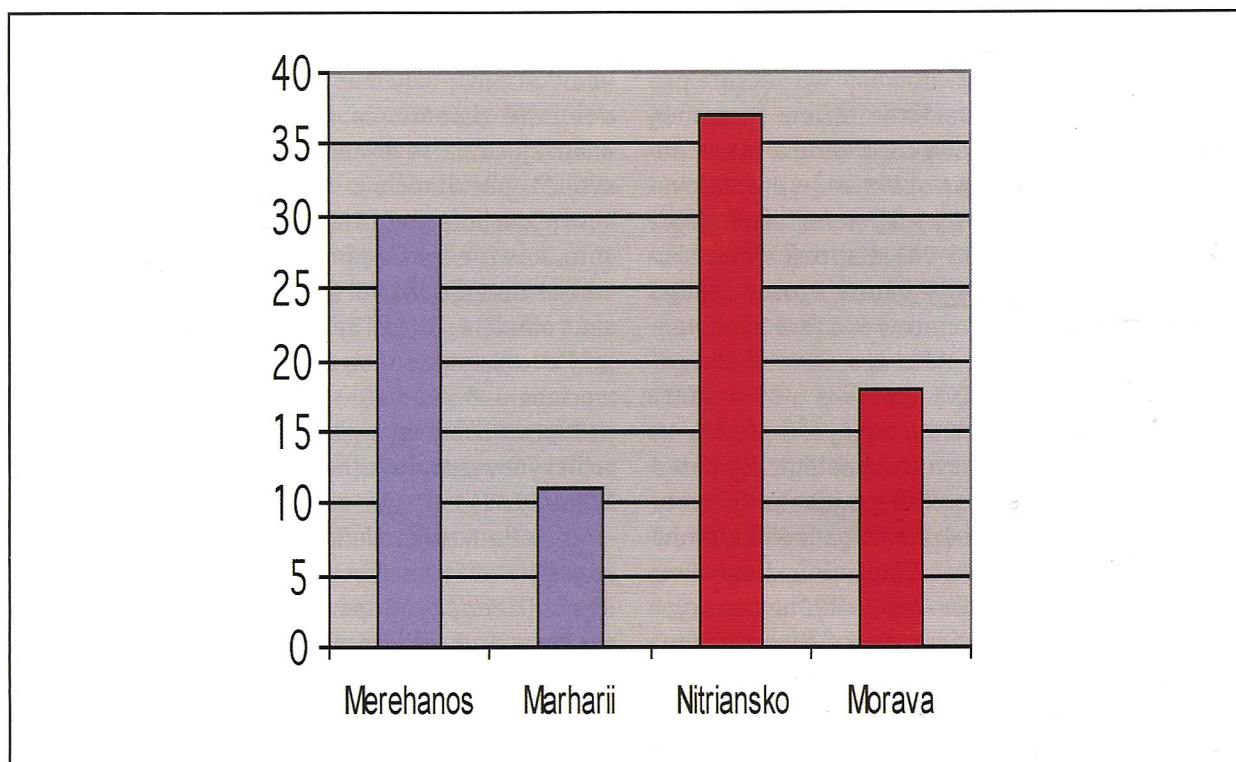
Obr. 1. Potenciálna, sumarizujúca krivka priebehu množstva výskytu opevnených sídlisk na Morave a západnom a strednom Slovensku v 8. - 10. storočí s dôrazom na veľkomoravske obdobie. Do úvahy sú predovšetkým brané archeologicky doložené lokality.

Obr. 2. Potenciálna krivka priebehu výstavby opevnených sídlisk na Morave a západnom a strednom Slovensku v 8.-9. storočí s dôrazom na veľkomoravské obdobie. Do úvahy pripadajú predovšetkým archeologicky doložené lokality.

Obr. 3. Pokus o percentuálny pomer počtu hradísk na základe správ Bavorského geografa.

Obr. 4. Hypotetický pokus o porovnanie počtu opevnených sídiisk na základe správ Bavorského geografa a výsledkov aktuálneho archeologického bádania v súvislosti s počtom lokalít vo veľkomoravskom období.

U mnohých novovznikajúcich hradísk z obdobia existencie Veľkej Moravy je veľmi problematické určiť dobu ich vzniku. Ešte problematickejšie je to aj v súvislosti so zánikovými horizontmi, respektíve s ich nasledujúcim kontinuálnym prežívaním. Vyplýva to najmä z následnej zastavanosti danej plochy a stavom výskumu. Z týchto dôvodov je veľmi problematické určiť relatívne presný počet hradísk v danom časovom úseku v 8. – 10. storočí, ba momentálne takmer nemožné. Najlepšia situácia v tomto smere (s časovým určením možných počiatkov vzniku hradísk na Morave, západnom a strednom Slovensku) je pred vznikom Veľkej Moravy. V predveľkomoravskom období sa dá počet novovzniknutých opevnených sídlisk, aj keď do určitej miery iba hypoteticky, čiastočne zistiť presnejšie. A to prostredníctvom okolností v súvislosti s prvotnými impulzmi so stavebným využitím danej lokality, ale aj s určitou špecifickosťou nálezového materiálu – ide najmä o kovové nálezy súvisiace aspoň čiastočne s karolínskym alebo niekdajším avarsko-slovanským kultúrno-výrobným prostredím. No i tieto zistenia pokiaľ ide o presné chronologické zaradenie v súvislosti s predveľkomoravským obdobím narúša možnosť pretrvávania výskytu predmetov napríklad karolínskeho typu v nasledujúcich časových úsekoch. Vo väčšine prípadov je jediným datovacím kritériom keramický nálezový materiál, ktorého chronológia nie je dostatočne prepracovaná, respektíve je pre datovanie ťažšie využiteľná, a tým aj menej smerodajná (Štefanovičová 1989a, 93-94). Napriek týmto skutočnostiam môžeme určitý nárast vzniku hradísk predpokladať od druhej tretiny 9. storočia, čo potvrdzuje aj spomínaná správa tzv. Bavorského geografa (Ratkoš 1968, 129). Zmienka o 30 hradoch naznačuje pomernú hustotu výskytu hradísk. Na základe doterajšieho stavu archeologickej potvrdenosti môžeme v 9. storočí – po jeho prvej tretine, predpokladať, že na území západného a stredného Slovenska sa vyskytovalo minimálne okolo 35 – 40 hradísk (odchýlka +/-: 10 – 20; v dobových predpokladaných hraniciach medzi Nitrianskom a Moravou 32 – 37 hradísk). Zďaleka nie všetky ďalšie potenciálne hradiská, ako naznačila už v závere prezentovaná kategorizácia, sú dokázané archeologicky, preto sa toto číslo môže časom upraviť. Zatiaľ môžeme výskyt ďalších hradísk predpokladať iba teoreticky. Viaceré potenciálne opevnené sídliská môžeme teda označovať len ako výšinné polohy s fragmentárnymi stopami osídlenia zo včasného stredoveku, ktoré mnohokrát mohlo byť

iba krátkodobého a refugiálneho charakteru (kategória potvrdenosti 4). Takéto som medzi veľkomoravské hradiská nezaradil (Hulínek/Čajka 2004, 87). Na základe podobných archeologických a štatistických kritérií môžeme predpokladať, že na Morave sa v rámci súčasných štátnych hraníc vyskytovalo 15 – 20 opevnených sídlisk. Počty hradísk v rámci uvedenej odchýlky (+/-: 5 – 10) zohľadňujú aj prípadné počty uvádzané v rámci predpokladaných viackrát spomínaných dobových hraníc medzi Nitrianskom a Moravou (napr. ich potenciálne bolo 18 – 23).

Pomer v rozmedzí 1:2 až 1:3 mnou zatiaľ predpokladaného počtu hradísk medzi moravskou a nitrianskou časťou Veľkej Moravy do určitej miery iba hypoteticky korešponduje s údajmi v spise Bavorský geograf, kde sa tento pomer na základe interpretácií J. Steinhübla (1998a, 405-407) približuje do okolia úrovne 1:3, respektíve tiež do rozmedzia 1:2 až 1:3. Tento čiastočný pomerný súlad ešte podporuje aj fakt, že do uvedených počtov nebolo zaradené územie východného Slovenska, ktorého minimálne určitá časť bola možno okamžite po vzniku Veľkej Moravy súčasťou Nitrianska (Steinhübel 2004). V budúcnosti možný zväčšený počet moravských hradísk môže potenciálne navodiť iba jednoznačne archeologicky a historicky doložené zistenie, že dolnorakúske hradiská nachádzajúce sa severne od rieky Dunaj boli už vo svojich počiatkoch súčasťou Moravy. Boli však v menšom počte oproti východoslovenskému priestoru, kde predpokladáme 5 – 10 hradísk, o ktorom sa tiež uvažuje, že bol stabilnou súčasťou Nitrianska (obr. 1, 2, 3, 4, 13). Opevnené sídliská na území Moravy, západného a stredného Slovenska boli v priebehu 8./9. – 10. storočia diferencované svojím územnosprávnym, mocenským a vojensko-strategickým významom (Hulínek/Čajka 2004; Hulínek 2006/07, 7).

Po vzniku Veľkej Moravy nastala aj výraznejšia diferenciácia hradísk. Rozpoznávame štyri základné typy opevnených sídlisk: 1. centrálné opevnené sídliská priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu; 2. lokálne správne centrá územno-administratívnych celkov predstavujúcich základné teritoriálne rozčlenenie veľkomoravského štátneho útvaru; 3. hradiská s dominujúcou vojenskou, strážnou funkciou; 4. refúgiá. Hradiská daného typu plnili spoločenskú funkciu, akú mali aj tie hradiská, ktoré sú kategorizované rádovo vyšším číslom. Napríklad opevnené sídliská 1. typu pl-

nili funkciu aj lokálneho centra (2), ale aj strážnu (3) i útočistnú (4) úlohu. Lokálne opevnené centrá zase plnili funkciu strážnu a útočistnú. Z tejto skutočnosti vyplýva polyfunkčnosť mnohých hradísk. Sídľiskové aglomerácie (ich súčasťou bolo centrálné opevnené sídlisko celoštátneho významu) a lokálne správne centrá môžeme do určitej miery stotožniť s označením známym v 9. storočí – ako civitas. S týmto termínom sa stretávame vo Fuldských análoch v súvislosti s udalosťami z roku 864, pri ktorých sa spomína Devín: „in quadam civitate, quae lingua gentis ilius Dowina“ (Ratkoš 1968, 409). Čiže podľa tejto písomnej informácie jestvovali aj vo veľkomoravskom prostredí významnejšie správne centrá. Ich existencia tiež pravdepodobne naznačuje teritoriálne rozčlenenie štátu (Ruttkay 2005a, 78).

I. 1. Centrálné opevnené sídliská priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu

Na území Moravy, stredného a západného Slovenska spĺňali status centrálného opevneného sídliska kniežacieho významu so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu (Hulínek 2006/07, 6-15) aj na základe vnútornej zástavby polohy Mikulčice (Poulík 1975), Staré Město – Uherské Hradiště (v rámci opevnenej aglomerácie dominovala poloha Na dědine;), Pohansko pri Břeclavi (Macháček 2001a; 2005), Olomouc (Bláha 2001), Nitra – hrad (Bednár 2002, 88-97), Bratislava – hrad (Štefanovičová 1975) a Devín – hrad (Plachá/Hlavicová/Keller 1990). Tie-to hradiská boli súčasťou sídliskových aglomerácií predmestského typu (v prípade Devína to nie je jednoznačné), ku ktorým ešte patrili hradiská plniace aj inú funkciu, najmä strážnu. Okrem toho boli súčasťou sídliskovej aglomerácie predhradia (aj opevnené: Nitra – Na vršku; Bednár 2002, 88-97). Strediskami, kde sa v sídliskovej aglomerácii koncentrovala remeselná produkcia, boli aj osady so špecializovanou výrobou (Štefanovičová 1995, 265; 2004b). Dôležité postavenie v rámci sídliskových aglomerácií mali aj roľnícke osady zabezpečujúce poľnohospodársku produkciu. Povinnosťou obyvateľstva týchto otvorených sídlisk bolo starať sa o údržbu fortifikácií, pričom v čase nebezpečenstva im okolité opevnené plochy poskytlí ochranu (Ruttkay 1994, 70). Centrálné hradisko, ktoré bolo súčasťou sídliskovej aglomerácie, malo dôležitý politický význam, pričom dokonca mohlo byť za určitej situácie stálym, respektíve prechodným síd-

lom panovníka. A to aj napriek tomu, že by sme hypoteticky predpokladali, že panovník mal v rámci celej Veľkej Moravy jedno stále sídlo. Nitra zase zohrávala v rámci Nitrianska špecifickú sídelnú úlohu, čím sa upozorňovalo na určitú duálnosť veľkomoravského štátu (Snášil 2001, 349-350; Steinhübel 2000b). Sídliskové aglomerácie predmestského charakteru boli predovšetkým mocenskými, politickými a správnymi centrami (Štefanovičová 1995, 265). Veľkomoravské sídliskové aglomerácie predmestského typu však určite patrili aj medzi religiózne strediská. Okrem Olomouca sa na každej aglomerácii našli archeologicky doložené pozostatky sakrálnych architektúr postavených v 9. storočí, v prípade Nitry aj doklad v písomných prameňoch (Plachá/Hlavicová/Keller 1990; Štefanovičová 1995, 265-272; Bednár 2002, 88-96).

Zo spomínaných sídliskových aglomerácií môžeme na základe aktuálnej nálezovej situácie vyčleniť tri dominujúce: Mikulčice, Staré Město – Uherské Hradiště a Nitra (predovšetkým v Nitriansku – na území Slovenska). Dokazuje to ich plošná veľkosť a značná koncentrácia sídlisk (aj opevnených) a objektov rôzneho charakteru (profánneho, sakrálneho, výrobného-poľnohospodárskeho). Moravské sídliskové aglomerácie v Mikulčiciach a v Starom Měste môžeme charakterovo takmer stotožniť s prvotnými včasnostredovekými mestami. Na Slovensku za sídliskovú aglomeráciu tohto druhu je považovaná Nitra, ktorá aj z dôvodu väčšej členitosti terénu (napr. hradný vrch a vrch Zobor) netvorila taký kompaktný sídliskovo-aglomeračný celok ako spomínané dve moravské lokality, najmä ako v prípade Mikulčíc (Hulínek/Čajka 2004, 91-94; Měřínský 2001a, 299). V tomto ohľade (topograficky podobne) sa dá iba uvažovať aj o veľkých sídliskových oblastiach (dvoch aglomeráciách) v priestore Bratislava – Devín. Spomínané tri sídliskové aglomerácie (Mikulčice, Staré Město – Uherské Hradiště, Nitra) aj s ich centrálnymi opevnenými sídliskami môžeme považovať do určitej miery za dlhodobejšie veľkomoravské centrá, či už profánneho, hospodárskeho a sakrálneho významu. Pričom do určitej miery mohla niektorá z týchto funkcií (profánna, hospodárska atď.) štátneho centra dominovať.

Mikulčice boli dominujúce politicko-mocenské centrum Veľkej Moravy. Mnohí ho dávajú do súvislosti s pevným Rastislavovým valom spomenutým počas franského ťaženia v roku 855 a s nevýslovne rozsiahlym hradiskom (pevnosťou) a

všetkým starodávnym nepodobným, spomenutým počas ťaženia Karola, syna Ľudovíta Nemca, proti Rastislavovi v roku 869. Správy sa nachádzajú vo Fuldských análoch. Obe východofranské ťaženia počas vlády Ľudovíta Nemca skončili neúspešne (Lukačka 1999, 155-158; Poulík 1975, 153-160; Steinhübel 2004, 120, 128, 129). Mikulčickej sídliskovej aglomerácii – okrem množstva polôh – dominovali lokality Valy a poloha Štěpnice. V okolí centrálnej opevnenej polohy Valy a v predhradí na Štěpnici sa nachádzali opevnené/ohradené dvorce alebo pohrebiská – cintoríny aj s kostolmi (napríklad ohradená plocha s cintorínom v blízkosti kostola 6 alebo pri kostole 10, kde bol pravdepodobne dvorec a poloha Kláštorisko). Hypoteticky sa uvažuje o existencii dvorca na ploche v okolí kostola v Kopčanoch, v súčasnosti na slovenskej strane. V tomto priestore sa nachádzajú aj veľkomoravské hroby, pričom aj o miestnom, dodnes stojacom kostole sv. Margity sa predpokladá, že pochádza z 9. storočia z obdobia vlády Rastislava a Svätopluka I. (Baxa/Glaser-Opitzová/Katkinová/Ferus 2004; Baxa/Ferus/Glaser-Opitzová/Katkinová 2005, 48-50). Opevnené predhradie na Štěpnici bolo pravdepodobne osídlené bojovníckou družinou. Na polohe sa nachádzala početná zástavba zrubových objektov (približne 250 priestorových príbytkov), kde žilo okolo 1 000 bojovníkov. Fortifikácie – val, ako obranné predvalie sa nachádzalo v polohe Těšínsky les a Kostelec. Na základe terajšieho stavu bádania môžeme konštatovať, že v celej mikulčickej aglomerácii žilo počas jej rozkvetu približne 2 000 ľudí. Mikulčická sídlisková aglomerácia bola významným centrom celého Moravského kniežatstva a patrila medzi najvýznamnejšie centrálne polohy vo Veľkej Morave. Niektorí bádatelia ju potenciálne považujú za hlavné sídlo tohto štátu na čele s mojmírovskou dynastiou (Poulík 1957, 241-388; 1963; 1967, 692-698; 1972, 5-56; 1975; Poláček 1994; 1996a, 213-260; 1998, 359-362).

Staroměstsko-uherskohradištská sídlisková aglomerácia (ďalej iba staroměstská alebo Staré Město) sa skôr pokladá za potenciálne náboženské centrum Veľkej Moravy (významnejší sídliskový areál kresťanského, možno aj byzantsko-misijného charakteru na polohe Uherské Hradiště – Sady; Avenarius 1992, 73; Galuška 1996a, 17-29; Galuška/Vaškových 2002; Snášil 2001, 356). Tieto konštatovania sa však pohybujú vo veľmi hypotetickej rovine a vôbec nemožno vylučovať ani dominujúci politicko-mocenský význam staroměstsko-uhers-

skohradištskej sídliskovej aglomerácie. Staré Město sa rozprestiera na pravom brehu rieky Moravy, v tesnej blízkosti Uherského Hradišťa, ktoré sa nachádzajú na jej ľavom brehu. Sídliskovú aglomeráciu v Starom Měste – Uherskom Hradišti tvorili viaceré polohy aj so zachovanými zvyškami opevnení. V konečnom dôsledku išlo o rozsiahle opevnené sídlisko s pohrebiskami, kostolmi, remeselnými areálmi. Rozprestieralo sa predovšetkým na pravom brehu rieky Moravy (Staré Město) a v mestskej časti Rybárny, kde je zatiaľ sporadicky zistené osídlenie s mohutnou fortifikáciou (Galuška 1998, 345). Ďalej tu bolo skôr potenciálne opevnené sídlisko (pravdepodobnejšie otvorené sídlisko) s pozostatkami remeselnej výroby so zvyškami drevených stavieb na riečnom ostrove sv. Jiří a ďalej poloha Uherské Hradiště – Sady (Galuška 2001, 124; 2004, 50-128). V Starom Měste dominovali dve vyvýšené terasy, ktoré vyčnievali z predhoria Chřibov. Výrazná časť týchto dvoch ostrohoovitých vyvýšení bola s najväčšou pravdepodobnosťou vo veľkomoravskom období zastavaná (Galuška 2001, 124). Na západnejšie položenej vyvýšenej terase sa okrem iného našli pozostatky po výraznejšom osídlení na polohách Špitálky, Na Špitálkach, Čertův kút a Písečnice. Na východnejšie položenej vyšinej terase sa okrem iných vyskytovali veľkomoravské lokality Na valách, Nad haltýři, Nový svět a na Padělkách. Poloha Na valách plnila funkciu dominujúceho včasnostredovekého hradiska, ktorého počiatky sú najneskôr datované na prelom 8. a 9. storočia. Je viac ako pravdepodobné, že v tomto časovom období bola lokalita Na valách sídlom spoločensky vyššie postavenej vrstvy obyvateľstva. Postupným dejinným vývojom nastalo v období Veľkej Moravy prepojenie jednotlivých sídlisk v užšom územnom priestore, a tak vznikla plošnými rozmermi značná sídlisková aglomerácia dosahujúca 300 – 400 ha. Prepojenie jednotlivých osád sídliskovej aglomerácie nastalo s najväčšou pravdepodobnosťou okolo polovice, respektíve v druhej polovici 9. storočia. (Galuška 2001, 130). Dokazuje to aj skutočnosť, že z lokálneho pohrebiska v centrálnom hradisku Na valách, vznikol významný cintorín pre celú sídliskovú aglomeráciu. Preto je viac či menej opodstatnené, že lokalita Na valách začala plniť predovšetkým účel cintorína a sídliskový charakter postupne úplne stratila (Galuška 2001, 130).

V rámci aglomerácie získala na význame poloha Na dědine, kde vybudovali okolo polovice 9. storočia významnú profánnu stavbu pre člena

najvyššej veľkomoravskej vrstvy. Nadväzne na túto kamennú stavbu neskôr vybudovali aj centrálnu sakrálnu architektúru sv. Michala. V blízkom okolí sa na polohe nachádzalo značné množstvo drevených stavieb (zruby, chaty a hospodárske objekty), ktoré dali polohe v rámci celej sídliskovej aglomerácie výnimočnejší ráz (*Galuška 2001*, 130). Svetská stavba bola dlhá 18 m a široká približne 10 m. Aj vďaka týmto nálezovým okolnostiam mohla mať sídlisková aglomerácia vo veľkomoravskom období svoje ústredné centrum s najväčšou pravdepodobnosťou na území Starého Města, a to v jeho východnej časti, kde sa nachádzala poloha Na dědine. Podľa iných názorov to bolo na ostrove sv. Jiří na rieke Morave (súčasná centrálna historická časť Uherského Hradišťa), kde sa nachádzalo sídlisko siahajúce svojím pôvodom do predveľkomoravského obdobia (*Hrubý 1965*; *Procházka 1990*, 293). Tento druhý variant miestneho ústredného centra nie je relevantne nálezovo preukázateľný a zatiaľ nepravdepodobný, nakoľko nie je v tom priestore jednoznačne dokázaná existencia fortifikácií. Zatiaľ sa ich výskyt skôr spochybňuje, ako potvrdzuje. Ostrov sv. Jiří nesie pomenovanie na základe včasnostredovekého kostola, ktorého počiatky niektorí bádatelia predpokladajú už v období Veľkej Moravy. Ostrov sa nachádzal juhovýchodne od hlavného toku rieky Moravy (*Galuška 2001*, 127; *2004*, 50-139). Slovanské osídlenie ostrova môžeme predpokladať už v predveľkomoravskom období (*Galuška 2001*, 128). Sídlisková aglomerácia Staré Město – Uherské Hradišče o rozlohe asi 400 ha bola dôležitým centrom veľkomoravského štátu. Aj archeologickými výskumami doložená existencia niektorých aj honosnejších sakrálnych stavieb ju potenciálne pasuje do pozície spomínaného duchovného centra. Túto skutočnosť dokazujú nájdené zvyšky sakrálnych architektúr na polohách rotunda sv. Michala v tesnej blízkosti svetskej stavby na polohe Na dědine – vo veľkomoravskom období spoločensky dominujúcej lokality v rámci celej aglomerácie; kostol v Starom Měste – Na valách s cintorínom; Uherské Hradišče – Špitálky a Sady – významný, výšinný, cirkevný areál možno kláštorného charakteru; Staré Město – osada Špitálky – kostol a jeho okolie pravdepodobne obkolesovala drevená ohrada, pričom lokalita hypoteticky mohla plniť úlohu dvorca, alebo areálu obchodníkov v rámci staroměstsko-uherskohradištskej opevnenej plochy; ďalej bola lokalitou s kostolom poloha Staré Město – osada IV (*Galuška 1996a*; *Hrubý 1965*). V zázemí tejto sídliskovej aglomerácie sa

ešte nachádzala autonómna poloha so sakrálnou architektúrou Modrá u Velehradu. Na základe týchto nálezových súvislostí sa sídlisková aglomerácia Staré Město – Uherské Hradišče pokladá aj za dominantné cirkevné sídlo veľkomoravského štátu, pričom sa nevyklučuje ani jej podobný spoločenský význam. (*Galuška 1990*; *1996a*; *1996b*; *1997*; *1998*; *2000*; *2001*; *Hrubý 1965*; *1965*).

Na základe terajších znalostí je ťažko určiť, ktorá aglomerácia s centrálnym hradiskom bola hlavným panovníckym sídlom Veľkej Moravy. Nie je vylúčené, že mohlo dochádzať k lokačnému posunu hlavného sídla jednotlivých panovníkov mojmírovskej dynastie. Preto táto sídlisková aglomerácia s centrálnym hradiskom, ktorá bola sídlom v danom období vlády niektorého panovníka, nemusela byť dominantným sídlom v období vlády iného panovníka. Podobné dlhodobé postupné lokačné posuny sídiel máme doložené v období včasného stredoveku aj inde v Európe – napríklad aj v kultúrnej blízkosti Bulharsku (hlavné sídlo bolo najskôr v Pliske, následne po nej získala v druhej polovici 9. storočia toto postavenie Preslav; *Michajlova 2004*, 252-283; *Vaklinov 1977*, 47-247) alebo vo Franskej ríši (*James 1997*, 179). Môžeme hovoriť o rôznosti novodobej vedeckej identifikácie hlavných sídiel pre daného veľkomoravského panovníka (*Snášil 2001*, 356). Napríklad sa predpokladal nedoložený variant, že Mikulčice boli pôvodným Rastislavovým a spočiatku aj Svätoplukovým sídlom. Až neskôr sa mohol Svätopluk rozhodnúť presunúť hlavné sídlo Veľkej Moravy na sídliskovú aglomeráciu Staré Město – Uherské Hradišče (Veligrad), ktorá mala byť aj významným kultúrnym a náboženským centrom (*Snášil 2001*, 355-356). V tomto duchu sa *L. Galuška* domnieva, že počas vlády Mojmíra I. a Rastislava boli hlavným sídlom veľkomoravského štátu Mikulčice. Svätopluk mal podľa neho preniesť hlavné sídlo do Starého Města – Uherského Hradišťa, kde po ňom sídlil i Mojmír II. (*2004*, 84). Podľa inej teórie mohol mať panovník viac dominujúcich sídiel – najčastejšie 2 – 3. Napríklad panovník merovejskej dynastie Chilperich I. (539 – 584) sa počas obdobia svojej vlády najčastejšie nachádzal v sídlach Rouene, Soissonse a Paríž. Podobné príklady môžeme vnímať aj u iných franských panovníkov. Nehovoriac o tom, že v stredoveku často dochádzalo k tomu, že panovník kočoval po krajine s podstatnou časťou svojho dvora (*James 1997*, 179). Niektorý z týchto variantov s ohľadom určenia sídla panovníka, ba možno aj všetky, môžeme dať do súvis-

losti s Veľkou Moravou, respektíve už ich aj predpokladáme. Aj keď podľa *L. Galušku* mal panovník iba jedno sídlo a nepredpokladá kočovanie panovníka po krajine (2004, 85). Odvoláva sa pritom aj na údaj spomenutý v diele Ibn Rustu „Kniha vzácných drahocenností“. Autor tam uvádza: „Má (Svätopluk) vynikajúce, pevné a vzácné brnenia a mesto, v ktorom sídli, sa volá Ğirwáb. V tomto meste sa koná trh každý mesiac tri dni.“ (*Galuška 2004, 84; Pauliny 1999, 97-99*).

Doteraz nie je jasné, ktorú sídliskovú aglomeráciu môžeme stotožniť s centrálnym „gradom“ Morava. Tento názov okrem iného pravdepodobne vyplýva aj z analógie rieka Nitrava – mesto Nitrava – kniežatstvo Nitrava, preto tiež mohla byť rieka Morava – mesto Morava – kniežatstvo Morava (*Steinhübel 2004, 60-70*). Neustále sa vedú diskusie o lokalizácii gradu Morava, pričom do úvahy pripadajú Mikulčice a Staré Město – Uherské Hradiště (*Havlík 1992, 142; 1994, 38*; podrobne rozanalyzoval aj so zreteľom na dovtedajší stav bádania *Snášil 2001; Steinhübel 2004, 67-69*). V prípade polohy Staré Město – Uherské Hradiště sa mal jej potenciálny názov Morava, v tradícii známy ako veľký hrad, respektíve mesto, pretransformovať do výrazu Veligrad/Velehrad (*Poullík 1985, 31; Snášil 2001*).

Na základe doterajšieho stavu poznania poznáme zatiaľ tri dominujúce sídliskové aglomerácie Mikulčice, Staré Město a v rámci územia Slovenska (Nitrianska) Nitru. Najvýznamnejšia sídlisková aglomerácia na dnešnom území Slovenska pokračovala v tradícii významného včasofeudálneho centra z čias Pribinovho kniežatstva (*Bednár 1998c; Steinhübel 2004*). V období veľkomoravského štátu ju okrem neopevnených sídlisk remeselného-výrobného, alebo poľnohospodárskeho charakteru tvorilo hradisko centrálnemu významu na hradnom kopci. Okrem neho aj jeho možné predhradie Na vřšku (*Bednár 2002, 88-96*) a dve opevnené sídliská s možnou strážnou funkciou na polohách Lupka (*Chropovský 1962, 175-176*) a Martinský vrch (*Bednár 2001, 32-33*). Ako refúgium možno využili pôvodom praveké hradisko na vrchu Zobor (*Chropovský 1978, 136*) a polohu Šibeničný vrch (*Pramene I-1 1989, 196*). *P. Bednár (2001, 29)* však útočistné využitie týchto dvoch naposledy menovaných hradísk vo včasnom stredoveku oprávnene spochybňuje. Jadrom nitrianskej sídliskovej aglomerácie bol osídlený priesktor neagrárneho charakteru, ktorý predstavovali polohy hrad (vlastne celý hradný kopec), Na vřš-

ku a ďalší areál dnešného starého mesta (*Ruttkay 1999b, 310*). V nitrianskej sídliskovej aglomerácii sa podľa doterajších zistení nachádzalo 18 neopevnených sídlisk a 13 pohrebísk z 9. – 10. storočia (*Bednár 2004*). Na základe aktuálnej nálezovej situácie môžeme podľa *M. Ruttkaya* o včasnostredovekej Nitre konštatovať: okrem iných nitrianskych lokalít „územie dnešného hradu (vtedajšieho hradiska) až po tržnicu a od ulice Fraňa Mojtu po Párovskú ulicu tvorilo jednu veľkú sídliskovú aglomeráciu, ktorú možno bez zaváhania porovnať s najväčšími dobovými stredoeurópskymi metropolami“ (*2005b, 63-64*). Nitra okrem významnej politicko-mocenskej a hospodárskej funkcie spĺňala úlohu duchovného strediska s písomne doloženým biskupstvom. V rámci Veľkej Moravy mala špecifické postavenie, keďže bola najvýznamnejším centrálnym sídliskom nitrianskej časti Veľkej Moravy. V nej sídlil pred svojím nástupom na vládkarsky veľkomoravský stolec Svätopluk ako údelné knieža v Nitriansku, ktoré si po roku 833 zachovalo určitú autonómiu v rámci tejto západoslovanskej ríše. Nitriansko plnilo funkciu údelného kniežatstva v rámci Veľkej Moravy (*Steinhübel 1998a, 394-416; 2004, 135-137*). V prípade Nitry upozorňuje na jej spomínaný dlhodobý centrálny význam aj špecifické postavenie Nitrianska v rámci určitej geopolitickej duálnosti Veľkej Moravy. Nitra bola sídlom významnej časti Veľkej Moravy – Nitrianskeho kniežatstva. V rámci svojho dlhodobého dejinného významu plnila aj sídelnú úlohu niektorých rodinných príslušníkov vládnucej dynastie na celej Veľkej Morave. Dokazuje to aj správa o Svätoplukovom údelnom kniežatstve v Nitre (855? – 870), ktorý bol významným členom mojmírovskej dynastie. Svätopluk, ktorý bol Rastislavovým synovcom, bol dokonca nejaký čas jeho spoluvládcom (862/863 ak nie už skôr – v 50. rokoch 9. storočia, odkedy pravdepodobne vládol v Nitre; *Marsina/Steinhübel/Lukačka/Pauliny 1999, 289-295; Steinhübel 2004, 128*). Veď aj v Moravsko-panónskych legendách sa v Živote Metoda uvádza, že knieža Rastislav poslal posolstvo byzantskému cisárovi Michalovi (pred príchodom byzantskej misie) spolu so Svätoplukom. Okrem iného (napriek ovplyvneniu súdobého autora mocenským významom Svätopluka v čase vzniku diela – po roku 885, ktorý bol v rokoch 871 – 894 vládcom celej Veľkej Moravy) môže tiež upozorňovať na určitú mocensko-politickú akceptáciu spoluvládčovstva Svätopluka, ktorý s najväčšou pravdepodobnosťou počas vlády Rastislava sídlil v Nitre (*Lukačka 1999,*

190; *Marsina 1999*, 37). Inak v podobnom duchu je doložená správa aj v Nestorovej kronike. Nestor údaje pravdepodobne prebral a preinterpretoval z Moravsko-panónskych legiend – zo Života Metoda (*Erben 1940*, 41). Rovnako môžeme vnímať aj list pápeža Hadriána II. Rastislavovi, Svätoplukovi a blatnohradskému Kocelovi. A to aj napriek tomu, že pravosť tohto listu sa spochybňuje, lebo jeho pravdepodobné – prepísané znenie sa zachovalo iba v Živote Metoda (VIII. kapitola, pričom okrem úvah, popierajúcich existenciu listu sa vyslovujú aj iné interpretácie, v ktorých sa hovorí, že ide o znenie vychádzajúce až z dvoch listov pápeža Hadriána II.; *Marsina 1999*, 21-22, 40-42). Nitra pravdepodobne bola aj sídlom Slavomíra, keď bola moravská časť Veľkej Moravy z dôvodu franskej nadvlády v rukách markgrófov Východnej marky Wilhema II. a Engelšaka. Po návrate Svätopluka na Veľkú Moravu a jeho vstúpení do starého, Frankami dobytého Rastislavovho hradu (buď Mikulčice alebo možno menej pravdepodobne Staré Město), tajnom spojení sa s odbojným Slovomírom, zničení Karolmanovho (syn Ľudovíta Nemca) vojska, kedy zahynuli obaja markgrófi, sa opäť spojila nitrianska a moravská časť štátu pod jednotnú vládu kniežata Svätopluka (871 – 894; *Galuška 2004*, 67-68; *Lukačka 1999*, 158-159; *Steinhübel 2004*, 127-128). Spoločensko-politický význam Nitry dokresľuje aj fakt, že tu s najväčšou pravdepodobnosťou sídlil ďalší syn Svätopluka I. a odporca jeho nasledovníka a brata, panovníka Mojmirá II. – nitriansky vojvoda, respektíve knieža Svätopluk II. (*Steinhübel 2004*, 135-137, 147).

Ďalšiu skupinu sídliskových aglomerácií, v ktorých sa nachádzali centrálné opevnené sídliská podliehajúce správe kniežatstva, boli Devín, Břeclav, Olomouc a Bratislava. Sú to lokality, ktoré na základe doterajšej nálezovej situácie a čiastočne aj interpretácie zachovaných písomných prameňov nemali kvantitatívne ani kvalitatívne toľko významných spoločenských polôh alebo objektov, či už sakrálneho alebo profánneho významu (napríklad doložený alebo predpokladaný počet sakrálnych architektur) ako Mikulčice, Staré Město – Uherské Hradiště a s najväčšou pravdepodobnosťou Nitra. V niektorých prípadoch možno ide o lokality, ktoré mohli byť počas formovania sa moravskej, nitrianskej – kniežacej a neskôr veľkomoravskej štátnej organizácie významnejšími politicko-územnými centrami predveľkomoravských územných jednotiek – v tomto procese mocensky menej silných kniežatstiev, respektíve veľkovojskoviev. Môžeme hypo-

teticky predpokladať variant, že pred vznikom Moravského alebo Nitrianskeho kniežatstva existovalo viacero slobodných kmeňových (?) alebo skôr nadkmeňových, respektíve iných územných celkov (teritórií) – napríklad ďalších kniežatstiev, ktoré spravovalo dané knieža, veľmož. Takýto vývoj môže naznačovať situácia na severozápade Slovenska alebo na severe Moravy, kde môžeme predpokladať samostatné autonómne jednotky. Napríklad v Olomouci zaniklo v miestnej oblasti v období formovania sa Moravského kniežatstva centrálné hradisko na polohách Povel – Nové sady (*Bláha 2001; 2002*). Alebo v priestore severozápadného Slovenska stratilo po prvej tretine 9. storočia čiastočne na význame opevnené sídlisko na Ostrej skale a jeho úlohu minimálne z časti prebralo hradisko v Divinke (*Hulínek/Čajka 2004*, 94, 108-109). Tieto zmeny, ktoré hypoteticky mohli negatívne postihnúť niektoré predveľkomoravské mocenské centrá, potenciálne súvisia buď s ich súperením o moc v širšom naddunajskom regióne, alebo s upevňovaním moci Pribinu a Mojmirá a ich pravdepodobnými mocenskými stretmi. V každom prípade to však naznačuje význam oboch severných centier (aj z moravskej a aj z nitrianskej časti), vychádzajúci z ich predveľkomoravskej politicko-územnej samostatnosti. Súvislosti podobného charakteru sa môžu týkať aj iných polôh, najmä sídliskových aglomerácií alebo v menšej miere možno i niektorých budúcich veľkomoravských centier lokálneho významu. Určitý význam viacerých lokalít ako centier niekdajších samostatných regiónov (napríklad Bratislava, Devín, olomoucká aglomerácia) sa s najväčšou pravdepodobnosťou vo väčšej či menšej miere v istých prípadoch čiastočne zachoval i vo veľkomoravskom období. Vtedy mohli mať niektoré centrá aj vďaka tradícii oproti iným hradiskám hierarchicky väčší politický význam. V tomto prípade iba voči niektorým centram lokálneho významu. Mohlo ísť o kniežatá a ich teritória, ktoré zostali po vzniku Veľkej Moravy lojálne voči vládnucej dynastii. Následne boli dosadené do štátneho aparátu jednotlivých území aj oblastí, či už dávnejšie zabratých, neskôr obsadených alebo prípadne aj dobytých, ak nastalo zmierenie. Prípadne tam bol dosadený ako tzv. miestodržiteľ iný vládca, možno i z miestneho významnejšieho, prípadne aj kniežacieho, ale lojálneho rodu. Do určitej miery je to badateľné na príklade Veľkou Moravou ovládaných Čiech, kde Svätoplukom dosadený Přemyslovec Bořivoj bolo dominantné knieža, ktoré bolo lojálne voči panovníkovi Veľkej Moravy (*Galuška 2004*, 85; *Havlík 1981-1982; 1992*, 180-192).

Naznačuje to napríklad správa o sídle biskupstva v Olomouci, čo upozorňuje na väčší význam sídliskovej aglomerácie a zároveň na určitú autonómnosť tejto oblasti v rámci moravskej časti Veľkej Moravy (Bláha 2002). V podobnom duchu vnímame aj autonómny význam Nitry v Nitrianskom údelnom vojvodstve (veľkovojvodstve), respektíve kniežatstve, ktoré však bolo hierarchicky na základe politických daností veľkomoravského štátu významnejšie (ako napríklad Olomouc) a malo autonómnejšie postavenie oproti iným súdobým veľkomoravským centram akéhokoľvek spoločenského významu (okrem Mikulčíc a staroměstsko-uherskohradištskej sídliskovej aglomerácie). Veď aj na základe už spomínaných písomných prameňov a ich interpretácie za pomoci archeologických poznatkov môžeme vydedukovať už viackrát spomínanú duálnosť Veľkej Moravy, ktorá mala dve základné politicko-územné časti – Moravskú (jej súčasťou bola napríklad olomoucká oblasť) a Nitriansku (Steinhübel 2004, 143; Hulínek/Čajka 2004).

V línii predchádzajúcich slov môžeme uvažovať, že rovnako ako vo Franskej ríši bola už aj na Veľkej Morave v nadväznosti na predchádzajúci politicko-mocenský vývoj viacstupňová územná správa, ktorá poukazuje na zložitú politicko-administratívnych daností Veľkej Moravy. Táto viac-stupňová teritoriálna diferenciacia Veľkej Moravy možno čiastočne kopírovala vývoj formovania štátu. Čiže od vzniku a upevňovania si moci oboch pravdepodobných dominujúcich kniežatstiev (Moravského a Nitrianskeho) až po proces vzniku a následného rozširovania veľkomoravského štátu. Vo všetkých prípadoch v kontexte zabratia iných územných celkov. Čiže tento proces v predveľkomoravskom období súvisel aj s anektovaním alebo dobrovoľnou fúziou rôznych politicky samostatných územných celkov – v mnohých prípadoch niekdajších kmeňových teritórií, kniežatstiev – vojvodstiev do dvoch dominujúcich: Moravského a Nitrianskeho kniežatstva. Rovnako v samotnom včasnostredovekom európskom štáte dochádzalo k administratívnym zásahom od centrálnej moci. Veď napríklad po Karolmanovom zajatí oddelil východofranský panovník Ľudovít správu Východnej marky od Korutánska. Vznikli dve správy, pričom markgrófom Východnej marky sa stal Werinhar (863 – 865) a korutánskym markgrófom Gundakar (863 – 865) (Steinhübel 2004, 123). K podobným aktom mohlo dochádzať aj na Veľkej Morave.

Čiže opevnené sídliská, ktoré mohli plniť úlohu centier v politickej a správnej hierarchii potenciálne významnejších a väčších územných jednotiek (územnosprávnych teritórií; podobnosť vo franských veľkovojvodstvách – kniežatstvách, alebo z 10. storočia známa provincia Váh na území súčasného Slovenska), boli pravdepodobne takmer vždy kvantitatívne väčšie a spoločensky významnejšie (prípadne už boli sídliskovými aglomeráciami) ako centrá lokálne menších a mocensky menej významných územnosprávnych lokálnych oblastí. Týmto spoločensky významnejšími centrami mohli byť najmä sídliskové aglomerácie s centrálnymi hradiskami – a to Břeclav, Olomouc, Devín a Bratislava, pričom pravdepodobne podliehali vládnucemu dvoru, respektíve vládnucej dynastii veľkomoravského štátu. Ich geografické situovanie podobne ako v prípade Mikulčíc, Starého Města a Nitry súviselo aj so strategickou a spoločenskou výhodnosťou ich polohy. Rovnako sa mnohokrát nachádzali na trase obchodných ciest, v povodí riek, ako dôležitých komunikačných, obranných, a hospodárskych tepien, alebo na dominujúcich, ale pre stavbu a dlhodobé osídlenie prístupných výšinných terénoch, pri jazerách a podobne. Týkalo sa to pravdepodobne i anektovaných území a ich centier v Panónii (Blatnohrad), v Malopoľsku, alebo lokality v pražskej kotline v Čechách. Na základe predchádzajúcich vyjadrení oprávnené predpokladám viacstupňovú hierarchizáciu územnosprávnych jednotiek veľkomoravského štátu. S tým súvisí aj rozličný spoločenský význam a funkcia centrálnych hradísk. Hypoteticky môžem naznačiť základnú štvorstupňovú štruktúru, ktorej prvé tri stupne sú súčasťou centrálnych opevnených sídlisk podliehajúcich správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu (typ 1) a IV. stupeň tejto štruktúry korešponduje s lokálno-správnymi centrami (typ 2). Táto štvorstupňová štruktúra centrálnych opevnených polôh nadväzuje na typologizáciu opevnených sídlisk na predchádzajúcich stranách.

I. Dominujúce veľkomoravské centrá – Mikulčice a Staré Město – Uherské Hradiště.

II. Nitra – ktorá je sídlom dominujúceho územného celku – Nitrianska, čo upozorňovalo na určitú duálnosť územného členenia veľkej Moravy – na moravskú a nitriansku časť.

III. a) Olomouc, Břeclav – Pohansko, Devín, Bratislava a možno i iné, ktoré mohli plniť úlohu sídiel veľkovojvodstiev, respektíve menších kniežatstiev – významnejších územnosprávnych

teritórií lokálno-oblastného významu. Sú to s najväčšou pravdepodobnosťou iba centrálné opevnené sídliská priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu; v prípade lokality Břeclav – Pohansko mohlo ísť podľa J. Macháčka aj o tzv. komplementárne sídlisko k jednému z najvýznamnejších veľkomoravských centier včasnostredovekej Moravy – k Mikulčiciam, veď vzdušnou čiarou je od nich vzdialené iba 16 km (2005, 132).

b) Pražská aglomerácia, prípadne Levý Hradec, Blatnohrad, Demblin, Stradów, Zawad, Naszacowice a iné, čiže centrá území anektovaných Veľkou Moravou po je vzniku.

IV. Lokálne správne centrá územno-administratívnych celkov predstavujúcich základné teritoriálne rozčlenenie veľkomoravského štátneho útvaru. Tu už môžeme predpokladať určitú autonómnosť feudálnych lénnych panstiev včasnostredovekého, feudálneho štátu.

Táto štvorstupňová hierarchizácia významu centrálnych veľkomoravských opevnených sídlisk má byť iba orientačnou pomôckou pri určovaní ich významu vo včasnostredovekom štáte, ktorý ešte len formuje svoje sociálne štruktúry. Upozorňuje na polyfunkčnosť, menlivosť a na vysokú variabilitu typov veľkomoravských opevnených sídlisk, ktorú som spomínal pri základnej štvorčlenej typologizácii všetkých veľkomoravských opevnených sídlisk, uvedenej na začiatku tejto časti. Preto nevyklúčujem, ba skôr predpokladám funkčnú variabilnosť významu jednotlivých centrálnych opevnených sídlisk. Nevyklúčujem ani zmenu ich funkčného významu počas trvania veľkomoravského štátu. Preto potenciálne predpokladám mocenskú a správnu kvalitatívnu zmenu jednotlivých centrálnych opevnených sídlisk, či už k väčšiemu alebo menšiemu spoločenskému významu, v rámci naznačenej hierarchizácie. Nie je vylúčená ani budúca zmena počtu stupňov v hierarchizácii významu centrálnych hradísk. Rovnako tiež predpokladám viaceré variačné, funkčné odchýlky týchto stupňov a špecifiká jednotlivých, konkrétnych opevnených sídlisk. Pričom dôležitú a určujúcu úlohu nehral len mocensko-politický a vojenský prvok, ale aj ich obchodný a hospodársky význam. Táto štvorstupňová hierarchizácia neprotirečí tvrdeniu J. Steinhübla: „Obe kniežatstvá Morava a Nitra, z ktorých sa mojímírovský štát od obdobia okolo roku 833 skladal, sa členil na niekoľko menších kniežatstiev. Túto dvojstupňovú kniežatstviaciu subordináciu mal aj neskôr vznikajúci český

a uhorský štát. Malé kniežatstvá, tesnejšie alebo len voľne podriadené hlavnému premyslovskému a arpádovskému kniežatstvu, zrušil v Čechách až Boleslav I. a v Uhorsku Štefan I.“ (2004, 143).

Ďalšej sídliskovej aglomerácii Břeclav – Pohansko (pravdepodobne centra III. stupňa) **dominovalo** vo včasnom stredoveku vybudované nížinné opevnené sídlisko. Sídlisková aglomerácia mala dôležitý hospodársky význam. Bola centrom obchodu, remesla, ale aj poľnohospodárstva. Medzi spoločensky najvýznamnejšiu sídliskovú časť v rámci opevnenej polohy Pohanska pri Břeclavi patril palisádou obohnaný dvorec (rozloha asi 1 ha). Mohutné palisádové opevnenie tohto dvorca vybudovali v dvoch etapách. Súčasťou dvorca bola sakrálna časť s kresťanskou architektúrou a cintorínom. Ďalej na dvorci zohrávala významnú úlohu obytná časť. Domy mali podmurovku a lištu maltovú podlahu. Ďalšia časť pozostávala vo veľkomoravskom období z nadzemnej kolovej stavby (respektíve stavieb) väčších rozmerov, ktorá potenciálne mohla plniť zhromažďovaciu funkciu (Dostál 1975, 80). V rámci dvorca sa počas jeho existencie určite nevyskytovali výrobné-remeselné objekty. Tie sa rozprestierali mimo neho, ale zato v rámci celej opevnenej plochy 28 ha areálu – v severovýchodnej časti. V rámci opevnenej plochy sa nachádzali i objekty, ktoré súviseli i s obchodnou činnosťou (Macháček 2001a; 2005). Výrobné-remeselné objekty výraznejšie zasahovali i mimo tejto vonkajšej opevnenej plochy. Počiatky opevneného sídliska, ale aj dvorca siahajú v rámci celého opevneného areálu do počiatkov veľkomoravského osídlenia Pohanska. Absolútne datovanie jeho vzniku na základe neprehľadnej situácie je rámcovo zaradené do 9. storočia, pričom presnejšie zistenia sú predmetom neustále prebiehajúceho vedeckého bádania. S istou pravdepodobnosťou však môžeme konštatovať, že dvorec v Pohansku vznikol asi v druhej štvrtine 9. storočia. Do tohto obdobia môžeme potenciálne datovať aj počiatky vzniku celého centrálného opevneného komplexu (hradiska aj s dvorcom). Dvorec v Pohansku pri Břeclavi dosiahol s najväčšou pravdepodobnosťou vrchol v 2. tretine 9. storočia, čiže v období panovania Rastislava. Pohansko bolo na základe viacerých náznakov postavené ako nový sídliskový konglomerát, ako prejav moci vysoko postaveného predstaviteľa krajiny, respektíve člena vládnucej vrstvy (Dostál 1979; Procházka 1990, 289; Macháček 2005). Celý sídliskový komplex v Pohansku pri Břeclavi môžeme na základe arche-

ologických, architektonických a historických znalostí prirovnať ku kráľovskému a cisárskemu falcu z franského prostredia. A to aj s rozsiahlym predhradím a s výrazným zastúpením hospodárskych objektov. Poľnohospodársku produkciu a z nej vyplývajúce zásobovanie potravinami zabezpečovalo množstvo osád nachádzajúcich sa v širšom zázemí rozsiahleho opevneného komplexu. Významnou súčasťou (palatium) karolínsko-otonského falcu boli reprezentatívno-sídelné (tzv. kráľovské) objekty a s nimi súvisiaca sakrálna architektúra (nachádzajúce sa v dvorci v rámci opevneného komplexu). Palatium v Pohansku pri Břeclavi vykazovalo analogické prvky so staršími otonskými falcami v Tillede, Grone (*Binding 1996; Macháček 2001a; 2005*, 106). Významnou súčasťou falcu je sálová stavba – zhromaždisko, ktorá je doložená aj z Pohanska. Funkciu takejto auly mohol potenciálne na základe najnovších interpretácií plniť objekt (10 a 113), ktorý bol pôvodne charakterizovaný ako dve nadzemné stavby (*Macháček 2001a*). Tieto atribúty jednoznačne vypovedajú o významnom sídliskovom komplexe aj s fortifikáciami, typickom pre sídlo významného hodnostára, alebo príslušníka vládnucej vrstvy veľkomoravského štátu. Respektíve táto sídlisková aglomerácia mohla byť hierarchicky menej významnou sídelnou rezidenciou celoštátneho významu popri iných nižších funkciách. Svojím spoločenským významom prevyšovala funkciu lokálneho, územnosprávneho, oblastného centra (*Macháček 2001a*) – pravdepodobne III. stupeň hierarchizácie centrálnych polôh. Niektorí bádatelia stotožňujú Pohansko pri Břeclavi s názvom Laudentenburch, zachovaným nemeckým pomenovaním z včasnostredovekého obdobia, ktorý patril lokalite nachádzajúcej sa na Slovanmi osídlenom územnom priestore (*Havlík 1963*, 43; *Macháček 2005*, 131). Význam Pohanska musíme chápať s celkovým sídliskovým konglomerátom aj s neopevnenými predhradiami, už v polohe podobnej so sídliskovou aglomeráciou predmestského typu. Aj z tejto výraznejšej hustoty osídlenia, ale aj z jeho typologicko-funkčnej bohatej rôznorodosti (sídelnej – dvorec, vojenskej a remeselnej, poľnohospodárskej) vyplýva, že Pohansko plnilo funkciu správnu, sídelnú i vojenskú. No dôraz bol pravdepodobne kladený na spomínanú hospodársku (remeselnú) a obchodnú funkciu (*Dostál 1967; 1970; 1975; 1985; 1986; 1988b; 1993; Macháček 2001a; 2001b; 2002a; Měřínský 2001b; Vignatiová 1992; 1996; Vignatiová/Klanicová 2001*). Podľa J. Macháčka bola Břeclav – Pohansko munitium, empo-

rium a palatium moravských panovníkov, s ktorými, aj ako komplementárne sídlisko k Mikulčiciam, bolo osudovo spojené (*2005*).

Napriek nedostatočne vypovedajúcej nálezovej situácii v súvislosti s jednoznačnou lokalizáciou centrálného opevneného sídliska sa významnejšia veľkomoravská sídlisková aglomerácia nachádzala s veľkou pravdepodobnosťou v priestore súčasného Olomouca. Na predveľkomoravské olomoucké hradisko, lokalizované na lokalitách Povel a Nové Sady, nadväzovalo pravdepodobne nové, zatiaľ jednoznačne presne nelokalizované stredohradištné opevnené sídlisko, ktoré sa rozprestieralo na sever od neho, bližšie k brodu cez rieku Moravu. Bolo širšie lokalizované na polohe olomouckého kopca. Presnejšie, ale iba potenciálne lokalizovanie centra je umiestňované v oblasti predhradia neskoršieho premyslovského hradu (poloha B), ktorý postavili na dómskom návrší – poloha C (*Bláha 2001*, 42). Nad predhradím sa od juhozápadu týči Michalský kopec, kde sa na jeho vrchole vyskytovalo kultové predkresťanské miesto. Zo stredohradištného obdobia je zatiaľ napriek výrazným druhotným zásahom doložené osídlenie minimálne na 10 ha plochy súčasného Olomouca (*Bláha 2001*, 63). Centrálné stredohradištné olomoucké hradisko, zatiaľ bez doložených fortifikácií, plnilo v 9. storočí významnú úlohu nielen lokálneho centra, ale aj reprezentatívnu úlohu v rámci veľkomoravského štátu. Vzniklo v prvej polovici 9. storočia a mohlo byť popredným mocensko-spoločenským sídelným centrom olomouckej sídliskovej aglomerácie, ktorá bola popredným strediskom nadlokálneho (III. stupeň hierarchizácie) významu v rámci moravského štátu ovládaného Mojmirom I. a neskôr celej Veľkej Moravy. S najväčšou pravdepodobnosťou bolo sídlom teritória, ktoré svojím významom a veľkosťou prevyšovalo územný celok lokálneho oblastného významu (III. stupeň hierarchizácie). Môžeme ju do určitej miery porovnať s veľkovojskovodstvom (oproti menšiemu vojvodstvu) vyskytujúcim sa vo franskom prostredí v druhej polovici prvého tisícročia (*Bláha 1980b*, 301-311; *1986*, 435-440; *1995; 2001; 2002; Staňa 1985*, 192).

Niektorí bádatelia uvažujú, že Olomouc bol biskupským sídelným miestom (*Bláha 2002*, 138). Odôvodňujú to aj na základe objavených zvyškov malty z objektov olomouckej sídliskovej aglomerácie z obdobia okolo roku 900. Tieto nálezy upozorňujú na existenciu možnej murovanej stavby, respektíve stavieb pravdepodobne sakrálneho cha-

rakteru. Hypotézu, že Olomouc mohol plniť úlohu sídla biskupa, navodzuje aj nález železného stilu datovaného najneskôr do prvej polovice 10. storočia. Olomouc mohol byť sídlom jedného zo sufragánov približne okolo roku 900 Mojmirom II. obnovenej moravskej arcidiecézy. Pravdepodobne naň nadviazalo v 70. rokoch 10. storočia vzniknuté moravské biskupstvo (mohúčska synoda 976) a v roku 1062/1063 obnovená moravská cirkevná provincia (Havlík 1992, 281-282). Miestna nálezoivá situácia z veľkomoravského obdobia je výrazne narušená neskoršou zástavbou. Veď olomoucká sídlisková aglomerácia (aj s nekropolami) si kontinuálne zachovala dôležité postavenie i na prelome 9. a 10. storočia po zániku Veľkej Moravy (Bláha 1980a, 27-40; 1980b, 301-311; 1984, 133-146; 1986, 435-440; 1995; 2001; 2002; Staňa 1985, 192). Súčasťou olomouckej sídliskovej aglomerácie bola poloha Kláštorné hradisko, kde zatiaľ len môžeme uvažovať o existencii hradiska vo veľkomoravskom období. (Bláha 1980a, 27-40; 1980b, 301-311; 1986, 435-440; 1995; 2001; 2002; Dohnal 1974, 106-111; 1985, 97-113; 1994, 211-226; 1998; Michna 1982, 716-744; 1988).

Existencia sídliskovej aglomerácie sa ako čiastočne problematická javí v oblasti Devína (III. stupeň hierarchizácie významu centrálnych polôh – v čase ohrozenia krajiny bol pravdepodobne pohraničným sídlom panovníka). Jej súčasťou, okrem otvorených sídlisk a pohrebísk (napríklad polohy Za kostolom, Vinohrady a Staré Vinohrady), bolo centrálné hradisko nad sútokom Moravy s Dunajom a dve strážne opevnené sídliská v Devínskej Novej Vsi na polohách Nad lomom a Na pieskach. Na význam Devína vo veľkomoravskom období upozorňujú Fuldské anály (Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 20-124). V nich sa spomína, že východofranský panovník Ľudovít obklúčil v roku 864 vojsko kniežaťa Rastislava v akomsi meste zvanom Dowina, kde s ním uzavrel pre Rastislava kompromisný, vazalský mier, ktorý potom slovanský vládca viac-menej nedodržiaval (Ratkoš 1968, 91-92; Steinhübel 2004, 124-126).

Môžeme hypoteticky uvažovať, že devínsky sídliskový priestor spolu s bratislavským tvorili jednotnú sídliskovú aglomeráciu v rámci oblasti Bratislavskej brány (Bednár 2001, 32). Prípadne býva Devín považovaný iba za špecifické pohraničné sídlo feudála, ktorý si tu dal postaviť sakrálnu stavbu (Štefanovičová 2002, 114). Okrem týchto názorov môžeme uvažovať aj o inom spoločenskom postavení Devína. Nájdenie pozostatkov kamennej

architektúry z 9. a hrobov z 2. polovice 9. storočia, nález veľkomoravského pohrebiska v dnešnej obci na polohe Za kostolom a existencia dvoch hradísk v Devínskej Novej Vsi a ďalších včasnostredovekých lokalít však umožňujú interpretovať funkciu devínskej sídliskovej oblasti ako samostatnú aglomeráciu s významnejším spoločenským a náboženským zázemím (Hulínek/Čajka 2004, 93-94; Plachá/Hlavicová/Keller 1990, Tab. 2). Podľa J. Steinhübla knieža Rastislav, potom ako verejne podporoval Karolmana, pravdepodobne už od roku 858 sídlil na Devíne na úkor hlavného centra v Mikulčiciach. Devín bol výhodným strategickým miestom, odkiaľ mohol Rastislav priamejšie a pohotovejšie ovplyvňovať situáciu v širšom východofranskom pohraničí na pravom brehu Dunaja v prospech seba a zároveň niekedy aj v kontexte záujmov svojho spojenca Karolmana (2004, 124-126). Interpretáciu tejto sídliskovej oblasti ako aglomerácie predmestského typu môže podporiť aj jej súvis s moravskou časťou Veľkej Moravy. Tiež si je potrebné uvedomiť, že v tom čase bolo koryto Dunaja aj so svojimi ramenami medzi Devínom a Bratislavou oproti súčasnému stavu značne vodnatejšie. Z týchto dôvodov bol asi 6 až 8 km dlhý úsek ľavého brehu Dunaja medzi Karlovou Vsou a Devínom ťažko prekonateľným terénom, na ktorý bezprostredne nadväzovali svahy Malých Karpát (masív Devínskej Kobyly). Daný úsek mohol na vtedajšie technické možnosti tvoriť ťažšie zdolateľnú prírodnú prekážku. Tieto skutočnosti sú v menšej miere badateľné počas povodní aj v súčasnosti. Vo včasnom stredoveku boli strategicky významné husto osídlené územia Bratislavy a Devína. (Hulínek/Čajka 2004, 93-94). Práve preto absencia výraznejšieho včasnostredovekého osídlenia (až na sporadické nálezy z polohy Benčíkov dvor a kaplnka sv. Urbana) v územnom priestore od bratislavskej mestskej časti Karlova Ves (Riviéra – Devínska/Slovanská cesta) až po začiatok mestskej časti Devín (Pramene I-1, 26-37, obr. 3; Štefanovičová 1993, mapa na predsádke vpredu) nie je možno náhodná (Hulínek/Čajka 2004, 93-94). V tomto priestore sa síce nachádzajú zvyšky valov (Pramene I-1, 26-37, obr. 3; Štefanovičová 1993, mapa na predsádke vpredu), ale pokiaľ by boli využívané vo včasnom stredoveku, tak by skôr podporovali určitú izolovanosť devínskej oblasti oproti územiu východne od Malých Karpát. Potom práve tieto pozostatky fortifikácií mohli plniť obrannú úlohu voči vojenským vpádom z východu (Hulínek/Čajka 2004, 93-94). V tom čase bol geograficky výhodnejší prienik do devínskej územnej

oblasti obídením Devínskej Kobyly Líščím údolím v Karlovej Vsi, Krčacami a Dúbravkou smerom na Devínsku Novú Ves. Táto prístupová cesta zvýrazňuje strategický význam hradísk v Devínskej Novej Vsi (Na pieskach a Nad Lomom). Tie vďaka svojej geografickej polohe boli najvýznamnejšími strážnymi bodmi pri obrane devínskej sídliskovej aglomerácie predpokladaného predmestského typu. Význam rieky Moravy ako komunikačnej tepny upozorňuje na súvis Devína s územím západne od Malých Karpát. Práve povodím Moravy viedla jedna z trás cesty smerom na sever (tzv. Jantárová cesta) už od obdobia praveku. Devín tvoril jej významný bod, pretože sa nachádza na križovatke medzi ňou a cestou vedúcou povodím Dunaja v smere východ – západ (Hulínek/Čajka 2004, 93-94; Hulínek/Plachá 2000, 37-38). Devín až v 10. storočí, po zániku Veľkej Moravy, stratil na spoločenskom význame. Ako významný strategický bod však neunikol mocenským ambíciám formujúceho sa Uhorského kráľovstva.

Skutočnosť, že Devín bol do určitej miery niekedy typický inými dejinnými súvislosťami ako územie východne od Malých Karpát, dokazujú aj niektoré paralely z praveku. Je to napríklad na Slovensku v určitej miere výnimočná plynulosť osídlenia od horizontu Blučina – Kopčany (na prelome strednej a mladšej doby bronzovej na Slovensku) až po laténske obdobie bez výraznejších stôp vojenského atakovania. Dokazuje to aj prechodný stupeň (HB3) medzi dobou bronzovou a železnou, v ktorom je doložená kontinuita osídlenia (na väčšine súdobých lokalít nezachytená) devínskej vyvýšeniny. Rovnako na Devíne nie je v nálezoch badaateľný východný, kimérsky (až na poškodené bronzové kovanie z konského postroja), ani neskorší trácky zásah. Dokonca na Devíne nie sú rozpoznateľné ani ich výraznejšie kultúrne vplyvy (Hulínek/Čajka 2004, 93-94; Plachá/Paulík 2000, 37; 2001, 162).

Ďalšia sídlisková aglomerácia predmestského typu sa nachádzala v historickej Bratislave. Tvorilo ju centrálné hradisko lokalizované na hrade a otvorené sídliská. Tie sa rozprestierali najmä v priestore, kde sa neskôr rozrástlo stredoveké mesto. Môžeme predpokladať, že tu existoval väčší počet veľkomoravských sídlisk. Poznatky o nich sú fragmentárne, pretože intenzívna výstavba v nasledujúcich storočiach tu znemožnila vykonať rozsiahly súvislejší archeologický výskum. Religióznym význam Bratislavy zdôrazňuje odhalenie pozostatkov sakrálnnej stavby – baziliky (doteraz archeolo-

gicky zistená najväčšia sakrálna stavba na území Slovenska vo veľkomoravskom období), ktorá sa nachádzala na vnútornej ploche centrálného hradiska (Štefanovičová 1975; 1995, 270-271; 2004a; 2004b, 10, 21-22; Štefanovičová/Henning/Ruttkay 2007, 237-250). Z lokality poznáme tiež fragmenty malého kamenného paláca s dvoma miestnosťami, ktoré sa našli na najvyššej polohe kopca pod súčasnou západnou polovicou hradného paláca. Východne od predchádzajúceho objektu boli nájdené pozostatky zrubovej stavby s kamennou podmuroukou z lomového kameňa kladeného na hlinu. Spomínané objekty boli svojou stavebnou úrovňou nie veľmi často sa vyskytujúcimi svetskými objektmi. S podobnými stavbami sa môžeme napríklad stretnúť iba na minimálne rovnako významných veľkomoravských lokalitách ako Staré Mesto pri Uherskom Hradišti, Pohansko, Brno – Líšeň, Mikulčice i Nitra (Štefanovičová 1975, 84-100; Štefanovičová/Henning/Ruttkay 2007, 237-250). Význam lokality ako sídliskovej aglomerácie potvrdzujú aj nálezy sídliskových objektov na území dnešného mesta Bratislavy „ťahnuce sa“ východne od Bratislavskej brány. Tu sa nachádzajú fragmentálne pozostatky množstva včasnostredovekých objektov rozrušených neskoršou zástavbou. Jeden z posledných objavov z tohto priestoru pochádza z bratislavskej polohy Vydríca, kde sa našli viaceré nálezové situácie zo včasnostredovekého obdobia. Medzi najzaujímavejšie nálezy z tejto lokality patrí drevozemná stavba, ktorá dosahovala dĺžku až 12 m. Objekt je predbežne rámcovo datovaný do 8. až 9. storočia (Jelínek 2008, 124). Poloha Bratislava sa spomína aj v Salzburských letopisoch. V nich sa konštatuje, že pri Brezalauspurchu sa odohrala 4. júla osudná bitka medzi maďarskými a bavorskými vojskami, v ktorej boli Bavori na hlavu zdotaní (Ratkoš 1968, 379-381). Maďari si aj vďaka tomuto víťazstvu upevnili svoje pozície v Karpatskej kotline a zároveň si otvorili cestu do západnej Európy. Nitra a Bratislava sú zatiaľ jediným veľkomoravskými sídliskovými aglomeráciami s predmestskými prvkami, doloženými na území Slovenska v pravdepodobných dobových hraniciach Nitrianskeho kniežatstva (územie východne od hrebeňa Malých a Bielych Karpát, teda pravdepodobne bez devínskej sídliskovej oblasti).

Pre porovnanie môžeme konštatovať, že v priebehu 9. storočia tvorili podobnú centrálnu úlohu (v danej oblasti) ako Mikulčice a Staré Mesto, ale spoločensky menej významnú ako hradiská formujúce sa ako viacdielne kmeňové cen-

trálne opevnené sídliská v malopoľskom priestore, ale i iných stredoeurópskych regiónoch, ktoré pravdepodobne boli čo len krátky čas súčasťou Veľkej Moravy. Vtedy sa stali centrami v rámci územno-administratívneho členenia veľkomoravského štátu (3. stupeň hierarchizácie spoločenského významu centra a oblasti, ktorú miestny veľmož spravoval). Išlo napríklad o opevnené sídliská v Dembline, Stradówe, Zawade či Naszacowiciach (*Poleski 2004*, 162). Podobná situácia bola i v inej časti Poľska, v Dolnom Sliezsku, kde nadväzne, respektíve po vzore na predchádzajúce mocensko-spoločenské štruktúry, bola v 10. a 11. storočí dominantným centrálnym opevneným sídliskom poloha v Opole (centrum Opolanov; *Kurnatowska 2002b*, 161-163). Rovnaká situácia bola aj v Čechách. Centrami miestnych kniežatstiev, respektíve daných územných jednotiek (teritórií) tu napríklad boli hradiská v Starej Kouřimi – s výrazne doloženými kontaktmi s moravským kultúrnym prostredím (napríklad špecifická mutácia pôvodného veľkomoravského šperkárstva), v Libici a najmä opevnené sídliská v priestore Pražskej kotliny. V rámci vznikajúcej pražskej sídliskovej aglomerácie postupne dominovalo v 9. storočí (najmä až v jeho závere) hradisko na hrade ako svetské, ale aj sakrálné centrum (*Borkovský 1956; 1969; Frolík 2001*, 107-110; *Frolík/Maříková-Kubková/Ružičková/Zeman 2000; Lutovský 2001*, 245-266; *Sláma 1986*, 46-48). Situácia v Čechách je oproti moravsko-nitrianskemu priestoru rozdielna v tom, že na ňom bol už od druhej tretiny 9. storočia sformovaný jednoliaty štátny celok, pre ktorý bola charakteristická istá duálnosť moravskej a nitrianskej časti (*Steinhübel 2004*). V priestore Malopoľska, Sliezska a Čiech sa s formovaním štátnych prvkov podobného charakteru stretávame najmä pod veľkomoravským vplyvom až v druhej polovici 9. a jednoznačnejšie až v 10. storočí (*Třeštík 1997; 2001; Bubeník/Pleinerová/Profantová 1998*, 134-135).

Situácia v Zadunajsku bola do určitej miery podmienená neustálymi mocenskými stretmi medzi Franskou a Veľkomoravskou ríšou. Napriek tomu tu môžeme, pokiaľ ide o opevnené sídliská, badať čiastočne inú situáciu, ako to bolo v územnom jadre štátu – v Nitriansku a na Morave (*Steinhübel 2004*). Miestne pevnosti nevychádzali iba z tradície strategickú a geografickú výhodnosť niekdajších rímskych castelov a vojenských staníc, ale aj z ich stavebných dispozícií. V tomto kontexte tu môžeme vnímať väčšinu opevnených sídlisk. Podobnejšia k moravsko-nitrianskemu prostre-

diu bola najmä sídlisková aglomerácia v priestore Balatonu. V Zadunajsku zohrávalo v priebehu 9. storočia dôležitú úlohu Panónske kniežatstvo, spravované približne v rokoch 840 – 861 Pribinom. Dominantným opevneným sídliskom v tomto priestore bol Blatnohrad, ktorý bol centrom formujúcej sa sídliskovej aglomerácie v okolí Balatonu (*Steinhübel 2004*, 113).

V tejto súvislosti treba konštatovať, že po páde Avarského kaganátu sa na území Zadunajska takmer nevyskytovali – s výnimkou blatenského sídliskového priestoru – nížinné a výšinné (jednoznačne vyplývajúce z geografických dôvodov) hradiská, aké boli typické pre oblasť Moravy a Nitrianska. Okrem prírodných daností to súviselo aj s už naznačenou historickou tradíciou, keď tunajší Slovania využívali najmä niekdajšie rímske pevnosti a iné sídliskové objekty, ktoré tu plnili úlohu sídlisk, aj s určitými, z minulosti zachovanými fortifikačnými dispozíciami (*Steinhübel 2004*, 96; *Szöke 2002*, 79-80). Napríklad pri ústí Zaly do Blatenského jazera sa nachádzala bývalá rímska pevnosť Valcum (Fenekpuszta). Čiastočne zbořená rímska pevnosť bola opäť využívaná v 9. storočí Slovanmi, keď v jej priestoroch mali opevnené sídlisko (*Müller 1991; 1996; 1997; 2002; Steinhübel 2004*, 100-101).

Na území neskoršieho Pribinovho Zadunajska existovali po páde Avarského kaganátu štyri menšie kniežatstvá: Ptujsko (na území dnešného Slovinska s centrálnym sídlom a hradom Ptuj – Poetovio, bývalé halštatské sídlisko a rímsky tábor), Dudlebsko (najvýznamnejším sídliskom bola bývalá rímska lokalita Sabária, už v 9. storočí označená pojmom civitas), Blatensko (najvýznamnejším sídlom bol Blatnohrad – Mosapurc alebo Mosaburg – s určitými fortifikačnými prvkami podobnými s moravsko-nitrianskym prostredím) a severovýchodné Zadunajsko – územie severne od Blatenska a východne od Hornej Panónie (centrálnym sídlom bol možno Ostrihom – Solva, Vesprém, možno na jeho úplnom západnom okraji Arabona – Ráb, ktorý asi tiež nadväzuje na castel z doby rímskej, alebo zatiaľ neidentifikovateľný Orath; *Steinhübel 2004*, 108-117). Severovýchodné Zadunajsko dobyl od Pribinu v roku 861 veľkomoravský panovník Rastislav (*Steinhübel 2004*, 22; *Tomka 2004*, 389-401; *Tóth 1999/2000*, 441-454), kedy Moravania Pribinu usmrtili. Na Pribinovo miesto v Blatnohrade nastúpil jeho syn Kocel (*Lukačka 1999*, 143).

Blatnohrad môžeme stotožniť s opevneným sídliskom nájdeným na Hradskom ostrove v Zalavári. Ako prvý túto včasnostredovekú polohu identifikoval v roku 1841 J. Kollár (*Tóth 1999/2000*, 441-454). Archeologický výskum tu v rokoch 1946 – 1948 robil A. Radnóti, od 50. rokov 20. storočia ho začal robiť G. Féher (v rokoch 1951 až 1954) a po ňom A. Cs. Sós, ktorá ukončila výskumné práce v roku 1992. Na ne nadviazal B. M. Szöke, ktorý prevzal vedenie nad archeologickými výskumami (*Sós 1973; Szöke 2002; Váňa 1977*, 95). Centrálne opevnené sídlisko, ďalšie opevnené aj otvorené sídliská v okolí, množstvo sakrálnych objektov a cintoríny tvorili nahustený sídliskový priestor vyskytujúci sa na lokalitách – najmä jednotlivých vystupujúcich ostrovných plochách v povodí rieky Zaly ústiacej do Balatonu. Do určitej miery môžeme balatonský sídliskový priestor typologicky stotožniť s veľkomoravskými aglomeráciami predmestského typu z priestoru Moravy a Nitrianska. V balatonskom priestore prežíval aj vo veľkomoravskom období ostrovný keszthelyský, neskoroavarsko-slovanský (ďalej len slovanský), ale aj súdobý dalmátsky, kőtlašský, bulharský a franský vplyv (*Müller 1995; 1996*). Nielen centrálne hradisko, ale celú sídliskovú aglomeráciu môžeme stotožniť s označením civita/s/ Mosaburg (nemecká podoba mena), alebo Urbs paludarum (latinská podoba mena) – zodpovedá slovan-skému Blatenský kostol (*Szöke 2002*, 79; *Steinhübel 2004*, 113; *Tóth 1999/2000*). Centrálne hradisko na Hradnom ostrove (Vársziget) bolo trojdielne. Súčasťou jeho opevnej plochy boli okrem dominujúceho sídelného panského dvorca obytné (či už pre svetských alebo náboženských predstaviteľov) a sakrálné objekty. Trojdielne opevnené sídlisko malo drevozemné opevnenie, vykazujúce podobnosť so súdobými lokalitami z česko-moravsko-nitrianskeho prostredia (*Váňa 1977*, 95). Na polohe Vársziget pravdepodobne postavili Pribinov kostol, spomínaný v spise *Conversio* (spis O obrátení Bavorov a Korutáncov na vieru), ktorého zvyšky neskôr zničila pieskovňa. Podľa tohto písomného prameňa vysvätil kostol na počesť Márie Bohorodičky v roku 850 arcibiskup Liupram (*Lukačka 1999*, 142). Z polohy Récéskút pochádza významný nález trojloďovej baziliky odkrytý A. Radnótim. Okrem množstva nálezových situácií stojí za pozornosť aj v rámci sídliskových útvarov rôzneho charakteru opevnený panský dvorec (800 m štvorcových, 25 x 32m) na ostrove – polohe Zalaszbar-Borjúállás, ktorý sa nachádzal 600 m juhozápadne od Hradského ostrova. Jeho objaviteľ R. Müller (*1995; 1996*, 136) ho stotožňuje s Wittimarovým majetkom v Blatenskom kniežatstve, na ktorom bol podľa *Conversia* vysvätený kostol sv. Štefanovi Prvomučeníkovi. Prameň uvádza: „בן שנת 850 תלמודי האבותי הארכיבישופ Adalvin slávil Kristovo narodenie na Kocelovom hradisku, novšie zvanom Blatnohrad, ktorý mu (Kocelov-

vi) pripadol po smrti jeho otca zabitého Moravanmi. A tu v onen deň vykonal cirkevné bohoslužby a v nasledujúci deň vysvätil na majetku patriacom Wittimarovi kostol na počtu svätého Štefana Prvomučeníka.“ (*Lukačka 1999*, 143). Kostol bol súčasťou opevneného panského dvorca s palisádovou ohradou (*Müller 1995*, 91-100; *1996*, 136). Balatonská sídlisková aglomerácia viac-menej kontinuálne pretrvala do 11. storočia.

I. 2. Opevnené sídliská – lokálne centrá územno-administratívnych celkov predstavujúcich základné teritoriálne rozčlenenie veľkomoravského štátneho celku

Lokálne centrá tvorili strediská územných oblastí, ktoré organizačne delili Veľkú Moravu (*Šalkovský 1987*, 131). Tieto územné jednotky (najmä 4. stupeň územnosprávnej hierarchizácie), ktoré boli súčasťou moravskej alebo nitrianskej časti Veľkej Moravy, mohli kontinuálne nadväzovať na predpokladané pôvodné kmeňové, ale aj organizačné a vývojovo vyššie nadkmeňové útvary formujúce sa minimálne už od prelomu 8. a 9. storočia. Tieto územno-administratívne jednotky sa postupne počas existencie veľkomoravského štátu v mnohých prípadoch transformovali ako hradské obvody – španstvá (*Šalkovský 1988b*, 400). Tieto hradiská boli sídlom miestneho veľkomoravského správcu/veľmoža – župana, dosadeného alebo vo funkcii potvrdeného vládcami mojmírovskej dynastie a pravdepodobne i kniežatami ich dvora, ktorý plnil panovníkove príkazy, bol správcom jeho majetku a styčnou rukou štátu (výkonnej i súdnej moci – na spôsob franských grófov) (*Galúška 2004*, 75; *Havlík 1981-1982; 1992; Ruttkay 2005a*, 78). Skutočnosť, že územie veľkomoravského štátu bolo správne a kultúrne diferencované, môže okrem iného naznačovať rozdielne hospodárske zázemie a s ním súvisiacu špecifickú výrobnú činnosť v jednotlivých regiónoch. Napríklad výskyt a výroba daného typu vyspelých foriem keramiky bola rozdielna v závislosti od daného regiónu. Každý typ keramiky vykazoval špecifika hrnciarskych dielní daného lokálneho územia, čo súviselo aj so širším ekonomickým dosahom z hľadiska politického členenia širšieho (veľkomoravského) územia (*Macháček 2001c*, 251, 256-257; *Chropovský 1962*). Táto rozdielnosť regiónov je badateľná i v tom, že rôzne lokálne oblasti aj so svojimi centrami sa líšili rôznymi pomermi množstva domácej a remeselnej keramiky. To naznačuje rozdielnú remeselnú a ekonomickú úroveň a tradíciu danej lokálnej oblasti – regiónu (*Macháček 2001c*, 263). Viaceré centrá územno-administratívnych celkov vo svojej funkcii nadviazali na predchádzajúce dejinné obdobie, aby preb vznikom veľkomoravského štátneho útvaru začali plniť podobnú úlohu (*Hulínek/Čajka 2004*, 94-95).

Táto nadväznosť nastala aj v oblasti brnianskeho územného regiónu, kde aj vo veľkomoravskom období plnilo úlohu lokálneho územného centra opevnené sídlisko Brno – Líšeň – Staré Zámky. Hradisko sa nachádzalo v hustejšie osídlenom priestore už možno s vytvárajúcimi sa alebo vytvorenými prvkami sídliskovej aglomerácie predmestského typu (na rozmedzí 3. a 4. stupňa hierarchizácie územnosprávnych centier a ich oblastí). Spoločenský význam tohto opevneného sídliska dokazuje aj vymedzený, pravdepodobne veľmožský dvorec v rámci opevnenej plochy akropoly (*Poulik 1949, 40, 45, 45-91; 1948-1950, 99-104; Staňa 1960, 240-293; 1972, 109-171; 1985, 190; 1988, 171-172; 1996, 269-275*). Nevylučujem možnosť, že teritórium, ktoré hradisko v Brne – Líšni spravovalo, prevyšovalo lokálny oblastný charakter (3. stupeň hierarchizácie). Viac svetla do prípadného prehodnotenia spoločenského zatriedenia tohto centrálného opevneného sídliska môžu priniesť až výsledky ďalšieho bádania.

Môžeme iba predpokladať, že lokálnym centrom na pomedzí brnianskeho a pomoravského regiónu bolo opevnené sídlisko sv. Klimenta v Osvětimanoch. Toto hradisko možno zohrávalo aj výnimočnejšiu hospodársku (uvažuje sa o spracovaní železa) funkciu oproti iným hradiskám rovnakej funkcie (*Menoušková 2001; Staňa 1985, 199; Zacherle 1975; 1987*).

Znojenské opevnené sídlisko zase plnilo funkciu lokálneho správneho centra v juhozápadnej oblasti moravskej časti Veľkej Moravy (*Klíma 1989a; 1989b; 1993a; 1993b; 1999; 2001; Lutovský 2001, 376; Měřínský 1989, 112-113*)

Juhomoravské hradisko na polohe Pohansko u Nejdeku plnilo vo veľkomoravskom období s najväčšou pravdepodobnosťou buď bližšie neurčiteľnú lokálnu územnosprávnú funkciu (danej lokálnej oblasti) v rámci väčšieho a významnejšieho břeclavsko-pohanského územného priestoru – kniežatstva (možno porovnateľnú s franským veľkovojvodstvom prevyšujúcim svojím významom vojvodstvo; *Klanicová 2001; Procházka 1989, 57-58; 1990, 293; Staňa 1985, 194*) alebo bolo významnejším veľmožským, strážnym sídlom v súvislosti s blízkou sídliskovou aglomeráciou Břeclav – Pohansko. Nevylučujem však ani možnosť, že bolo centrom samostatnejšieho územnosprávneho celku a jeho blízkosť so sídliskovou aglomeráciou v Pohansku – Břeclavi je buď náhodná, alebo vyplývala z dobových, strategicky výhodných daností pri výbere polohy v Nejdeku.

Hierarchicky menej významnú centrálnu funkciu lokálneho (oblastného; dokonca hypoteticky možno iba sídlo kmeťa) významu mohli v severnej časti Moravy zohrávať aj opevnené sídlisko v Přerove (*Kohoutek 1993, 94-95; Lutovský 2001, 271-272; Staňa 1970, 79-105; 1985, 192; 1998, 49-69; 1999, 760-773*). Hypoteticky môžeme uvažovať, že přerovský lokálny región bol možno súčasťou potenciálne väčšieho a spoločensky významnejšieho územnosprávneho celku (možno kniežatstva alebo veľkovojvodstva) so sídlom v Olomouci. Respektíve opevnené sídlisko v Přerove bolo centrom samostatného územnosprávneho celku v najsevernejších častiach Moravy.

Na území Nitrianska, v severnej časti stredného Slovenska, je badateľný lokačný posun centra lokálneho významu. Pôvodne funkciu hlavného strediska oblasti asi plnilo opevnené sídlisko Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne. Okolo polovice 9. storočia vzniklo hradisko v Divinke v blízkosti Žiliny a predpokladá sa, že v tomto prípade nastal lokačný posun centrálného hradiska (*Moravčík 1978, 58-59*). V tomto období ale nemôžeme hovoriť o všeobecnom úpadku hradiska na Ostrej skale nad Vyšným Kubínom. Nastala zrejme iba zmena jeho postavenia v spoločenskom systéme, keď sa s veľkou pravdepodobnosťou stáva opevneným sídliskom strážneho typu. Je však možný aj iný variant, podľa ktorého by bola oblasť rozdelená pod obe hradiská (Ostrá skala a Divinka). K podobnému presunu došlo aj v južnej časti stredného Považia, keď po zániku hradiska v Pobeďime prebral jeho funkciu dvorec v Ducovom (*Ruttkay 1998, 411*). V týchto súvislostiach sa uvažuje, že aj v priestore Bojnej sa v čase Nitrianskeho kniežatstva už v prvej tretine 9. storočia nachádzalo významné spoločenské, mocenské a náboženské centrum Bojná – Valisko, okolo ktorého sa koncentrovalo viacero hradísk – Bojná II, Bojná III, Bojná – Marhát, Bojná – Úhrad. Môžeme iba predpokladať, že hradiská v Bojnej aj v kontexte pretrvávania svojej funkcie stratili po vzniku Veľkej Moravy na význam, respektíve už dokonca vôbec neboli využívané, prípadne iba v minimálnej miere. Lenže táto skutočnosť, podobne ako v prípade iných hradísk na území Slovenska, nie je vôbec potvrdená. V tomto ohľade vyrieši mnohé otázky Bojnej vyhodnotenie práve prebiehajúceho archeologického výskumu (*Pieta/Ruttkay 2007, 54-57*).

Počas existencie Veľkej Moravy môžeme badať výraznejšie územnosprávne členenie na území stredného a západného Slovenska. Prejavuje sa

aj v hustejšom výskyte centrálnych hradísk na celom území Veľkej Moravy (vznikajú nové územnosprávne oblasti). Územnosprávny celok je rozpoznateľný v severnej časti stredného Považia, ktorého lokálnym centrom bolo pravdepodobne včasnofeudálne opevnené sídlisko v Trenčíne – poloha hrad (Nešporová 1978, 217-223; 1993).

Územnosprávna jednotka v rámci veľkomoravského štátneho útvaru pravdepodobne vznikla aj v priestore stredoslovenskej kotliny, kde sa neskôr v období existencie uhorského štátu sformoval Zvolenský komitát. Jej centrom bolo pravdepodobne hradisko vo Zvolene, časť Môťová, lokalizované v polohe Priekopa (Mácelová 1998, 402, 404). Na území hornej Nitry a južného Turca bolo naďalej miestnym centrom hradisko rozprestierajúce sa v katastri obcí Jasenovo a Nitrianske Pravno – Vyšehradné, lokalizované na polohe Vyšehrad. V priestore Slovenskej brány to mohol byť neskorší župný hrad Starý Tekov (Habovštiak 1974, 8-15; Bednár 2001, 32; 2004, 13-15; Bednár/Fotťová 2001, 37). V južných častiach Slovenska sa dôležitou veľkomoravskou lokalitou javí Biňa, čo môžu v budúcnosti dosvedčiť aj ďalšie archeologické zistenia. Nie je vylúčené, že lokalita sa časom zaradí medzi opevnené sídliská, u ktorých môžeme predpokladať, čo len potenciálnu veľkomoravskú existenciu, prípadne možno ešte skoršiu pred vznikom Veľkej Moravy. Zatiaľ však doteraz zistené tri prstence valov (zdôrazňujú skôr strážny charakter a prechodný charakter využitia lokality) s najväčšou pravdepodobnosťou nesúvisia s veľkomoravským obdobím a staršie fortifikácie zatiaľ nie sú doložené (Habovštiak 1966, 473). Zatiaľ nemôžeme ani vyvrátiť názor, že lokalita v Bíni bola vo veľkomoravskom období iba sídliskom.

Špecifickými opevnenými sídliskami boli feudálne panské dvorce – curtis. Niektoré dvorce sa viacerými funkčnými črtami, predovšetkým však svojím sídelno-reprezentačným účelom (ako napríklad Pohansko pri Břeclavi), podobali karolínskej falci (Macháček 2001a, 275-286). Dvorce sú včasnofeudálne veľmožské sídla s palácom a sakrálnou architektúrou, kde sa spájala cirkevná a svetská moc (Dostál 1988a, 284). Podobným opevneným sídliskom mohol byť dvorec v Ducovom. To však viac vystihuje označenie „castellum“ s palisádovým opevnením. Dvorce typu curtis mali skôr neopevnené ohrady zo živých plotov, respektíve pletené oplotenie, pričom niekedy sa vybuďovala priekopa, respektíve val (Ruttkay 2002c, 141).

Na území stredného a západného Slovenska sa dvorce vyskytovali iba na výšinných polohách a obvykle mali geometrický, štvoruholníkový pôdorys (Ruttkay 1999a, 20). Viaceré zhodné stavebné črty ako dvorec v Ducovom malo neďaleké veľkomoravské opevnené sídlisko v Nitrianskej Blatnici (Ruttkay 1998, 410-416; 2002c, 135-145). Z hľadiska časového aj funkčného zaradenia je zatiaľ problematické posúdiť lokalitu donedávna vnímanú ako opevnené sídlisko dvorcového typu na ostrohu v Nitre, časť Drážovce. Skôr je však viac ako pravdepodobné, že toto potenciálne stredoveké veľmožské sídlo nemá s obdobím 9. až 10. storočia, pokiaľ ide o fortifikácie, žiadny časový súvis (Pramene I-1 1989, 212-213; Ruttkay 2005b).

Môžeme predpokladať aj špecializovanú hospodársku funkciu dvorcov. Pravdepodobne sa to týkalo spoločensky aj mocensky menej významného dvorca vlastnícko-strážneho charakteru v Nitrianskej Blatnici. V jeho blízkosti sa realizovala ťažba železnej rudy, čo bolo pravdepodobne jednou z príčin jeho vzniku (Ruttkay, 1975a, 97-100; 1978a, 143-144; 1978b, 211-217; 1980a 241-245; 1980b, 185-191; 1981, 256-260; 1985a, 173, 178; 1998, 410-416; 1999a, 19-20; 2002c, 137). Č. Staňa (1985, 172-173) zaradil dvorec v Ducovom medzi včasnofeudálne hrady, pričom tento útvar mal podľa neho svoju analógiu na Morave v Zelenej hore v Radslaviciach pri Vyškove. Túto podobnosť odôvodňoval malou rozlohou oboch opevnených sídlisk (nepresiahla cca 1 ha) a ich výšinnou polohou. Avšak podľa autora výskumu dvorec v Ducovom nebol len súkromným sídlom veľmoža v jeho lénnom panstve, ale aj správnym centrom celej územnej oblasti ako prejavu teritoriálneho rozčlenenia Veľkej Moravy (Ruttkay 1989, 63; 1998, 411). Dvorec v Ducovom je čiastočne podobný s dvorcom v Pohansku pri Břeclavi. Treba však zdôrazniť, že tento dvorec predstavuje oproti dvorcu v Ducovom funkčne iný variant sídlisk tohto druhu (Ruttkay 1994, 72-73). Obe polohy sú odlišné vo svojej geografickej dispozícii – výšinná (Ducové) a nížinná (Pohansko). Rozdielnosť je badateľná aj v tom, že na hradisku v Pohansku sa nachádzajú kompaktné priestory či už výrobného, alebo iného charakteru (Macháček 2001a, 275; 2002a, 115). Dvorec v Pohansku, ktorý sa nachádzal vo vnútri areálu hradiska a zaberá plochu asi 1 ha, bol pravdepodobne sídlom správy kniežacieho majetku so sústredenou pevnostnou, vojenskou a sídelno-reprezentačnou funkciou. Hospodársko-

výrobná základňa sa nachádzala v jeho tesnej blízkosti v rámci celého hradiska. V Ducovom bola remeselná činnosť vyčlenená mimo opevnenú plochu. Objekty významnejšieho remeselného a poľnohospodárskeho charakteru sa nachádzali v širšom a nie v tesnom okolí. Výšinná poloha dvorca v Ducovom však zvyrazňovala jeho mocenský a strategický význam s charakteristickými znakmi včasnofeudálneho veľmožského sídla (*Dostál 1988a*, 283-285; *Ruttkay 1994*, 72-73). O opevnených sídliskách dvorcového typu sa uvažuje aj v súvislosti s lokalitami vo Zvolene – časť Môťová, poloha Priekopa a v Trenčíne, poloha hrad (*Ruttkay 2002c*, 145-146).

Pre moravskú časť Veľkej Moravy boli typické dvorce v rámci plochy väčších opevnených sídlisk. Týkalo sa to spoločensky významnejších hradísk. Išlo o opevnené sídliská, či už v rámci sídliskovej aglomerácie, v tomto prípade spomínané Břeclav – Pohansko, v centrálnom hradisku lokálneho významu v Brne – Líšni (Staré Zámky), hie-rarchicky možno menej významných veľmožských hradiskách – Strachotín (Petrova Louka) a možno Rajhrad. Pri Rajhrade sa tiež okrem iných teórií predpokladá, že keď bolo vybudované väčšie 13 ha hradisko, tak existencia dvorca (možno aj lokálno-centrálneho významu) stratila na význame a posilnila sa strážno-útočistná funkcia hradiska (*Měřínský 2001a*). *L. Galuška (2004, 76)* predpokladá, že hradiská typu Nejdek, Strachotín, Rajhrad a možno Přerov boli pevnostnými útvarmi, kde sídlili tzv. kmeti, ktorí boli nižšími správnymi úradníkmi. Tí boli podriadení županom, v tomto prípade z lokálnych centier, respektíve niektorým lojálnym kniežatám, významným hodnostárom a veľmožom z vládovského dvora štátu.

Úlohu lokálneho centra administratívneho celku, aj s dvorcom vo vnútri opevnenej plochy, ktoré bolo s najväčšou pravdepodobnosťou v zatiaľ ťažko určiteľnom časovom úseku súčasťou veľkomoravského štátu, je hradisko Gars am Kamp, časť Thunau am Kamp – Schanze a obere Holzwise v dolnorakúskom Waldvierteli, okres Horn. Hradisko sa pravdepodobne nachádzalo na území, ktoré mohlo byť podľa niektorých bádateľov súčasťou jadra Moravského kniežatstva, respektíve neskoršej Veľkej Moravy (*Hulínek 2003*; *Justová 1990*; *Žemlička 2006*, 76). V tomto kontexte môžeme uvažovať o bezprostredne nasledujúcom období (10./11. stor. a nasledujúce), keď niektorí autori považujú napríklad panstvo Raabs za niekdajšiu súčasť Moravy (*Kupfer 1999*, 50; *Felgenhauer-Schmiedt 2001*, 201-215).

Iní autori nevyklúčujú jeho užší súvis s franským prostredím, pričom mohlo byť súčasťou územno-politickej sféry Východnej marky (*Szameit 1995*; *1998*, 72-73; *Tréštík 1997*, 356). Viacerí, najmä rakúski bádatelia vnímajú hradisko Thunau, ale aj ostatné opevnené sídliská v priestore waldviertelského Dolného Rakúska ako lokality, ktoré sa nachádzali na územnom medzičlánku medzi Východnou markou (Bavorskom) a veľkomoravským štátom (*Felgenhauer-Schmiedt 2001*, 85-86; *Wolfram 1995*, 311; *Zehetmayer 2007b*, 22-27, 2.1). V určitých súvislostiach môžeme akceptovať teóriu Z. Měřínskeho, ktorá sa týka najmä oblasti okolo Kamy: „Otázkou zostáva príslušnosť oblasti okolo Kamy s centrom na hradisku Gars-Thunau, kde je nejasné, či sa stala najneskôr od doby vlády Svätopluka I. súčasťou jeho štátu, alebo išlo o klientsky pohraničný útvar na pomedzí Veľkej Moravy a Východofranskej ríše, respektíve jej »bavorského východu.«“ (*Měřínský 2006*, 718). Mestská obec Gars am Kamp (priemerná nadmorská výška v obci je 256 m n. m.) sa rozprestiera južne od mesta Horn, severne od mesta Krems. Včasnostredoveké hradisko je lokalizované v miestnej katastrálnej časti Thunau am Kamp (okolo 298 m n. m.). Hradisko sa rozprestiera na vrchu Schanzberg (437 m n. m.) – na jeho polohách „Schanze“ a „obere Holzwise“. Ostroh je vymedzený dvoma menšími prítokmi riečky Kamp. Strmé terénne zlomy a terasovitost terénu tvoria do značnej miery prirodzenú ochranu tejto lokality. Vnútorňný areál dvojdielného opevneného sídliska v Thunau bol charakteristický rôznorodým osídlením, pričom jeho počiatky vo včasnom stredoveku siahajú do záveru 8. storočia. Jedna časť lokality sa nachádzala na polohe „obere Holzwise“, ktorá zohrávala významnú úlohu už v praveku, na čo nadviazalo aj včasnostredoveké osídlenie. V 8. storočí v karolínskom období vznikla na polohe včasnostredoveká slovanská osada. Jej obyvatelia s najväčšou pravdepodobnosťou využili praveký val, zatiaľ bez jednoznačne doložených druhotných stavebných zásahov. Pri archeologickom výskume fortifikácií sa zistili tri časové horizonty výstavby včasnostredovekých obydľí. Sídlisko sa postupne rozrastalo. Pravdepodobne naberalo na spoločenskej dôležitosti v súvislosti s možným postavením miestneho lokálneho centra (*Cech 2001*; *Friesinger 1965b*; *1975*; *1977*; *1991*; *1992*; *Friesinger/Mitscha-Märheim 1972*). V 9. storočí polohu nanovo opevnili. Nové fortifikácie zasahovali do priestoru predhradia – Schanze. Praveké opevnenie a dovtedy stojace obytné stavby na polohe

Holzwiese zlikvidovali a vybudovali nové fortifikácie. Najstaršie včasnostredoveké fortifikácie hradiska v Thunau vznikli pravdepodobne v prvej polovici 9. storočia a chránili polohu Holzwiese. Pre vnútorné jadro opevňovacieho systému bola charakteristická tzv. komorová konštrukcia. Val bol vystužený vedľa seba postavenými zrubovo viazanými drevenými komorami vyplnenými zeminou a kameňmi (*Cech 2001; Friesinger 1965b; 1975; 1991; 1992; Friesinger/Mitscha-Märheim 1972*). V rámci vnútornej opevnenej plochy hradiska vznikol palisádou chránený veľmožský dvorec – podobné typy dvorcov v rámci včasnostredovekých opevnených plôch sa často vyskytovali najmä na Morave. Dvorec mal lichobežníkový pôdorys. Svojimi viacerými dispozičnými, ale aj stavebnými prvkami je podobný palatiu (respektíve dvorcu vo vnútri miestneho nížinného hradiska) v Pohansku pri Břeclavi (*Macháček 2001a, 288*). Zo severu sa do dvorca vchádzalo 4,2 m širokou bránou. V interiéri dvorca odkryli stavbu neznámeho charakteru. V polovici 9. storočia na polohe „untere Holzwiese“, na ploche pôvodne staršieho cintorína, postavili jednolodový kamenný kostolík s polkruhovitou apsidou. V 10. storočí vybudovali na lokalite väčšiu zrubovú stavbu na kamennej podmurovke, ktorá tu stála do začiatku 11. storočia. Tá plnila funkciu sídla miestneho veľmoža. Na polohe Schanze sa pred výstavbou jej opevnenia nachádzalo okrem iného slovanské pohrebisko z polovice 9. storočia. Na celej lokalite (obe polohy) sú rozpoznateľné viaceré miesta, kde pochovávali zosnulých. Po vybudovaní opevnenia na polohe Schanze okolo roku 900 sa na jeho vnútornú stranu napájali v radovej zástavbe usporiadané zrubové domy (z mohutných drevených brvíen). Val je v súčasnosti vo svojom pôdoryse rozpoznateľný v tvare písmena U. Fortifikačný – opevňovací systém polohy Schanze pozostával z komorovej konštrukcie s čelnou kamennou stenou a na vnútornej strane zo steny zhotovenej z veľkých dosák. Brána prerušovala val na južnej a severnej strane (*Cech 2001, vrátane CD; Friesinger 1965b; 1975; 1991; 1992; Friesinger/Mitscha-Märheim 1972*).

Svoj význam zmenila poloha v Thunau v druhej polovici 11. storočia, keď na nej rakúski markgrófi postavili stredoveký hrad Gars. Hradisko v 9. až 10. storočí pravdepodobne plnilo v tunajšom územnom priestore úlohu lokálneho centra. Lokalita sa dáva do súvislosti s „Jozefovým kniežatstvom“. Stavebné prvky fortifikácií tohto opevneného sídliska, jeho funkčné i súčasné nálezové

okolnosti jednoznačne vykazujú súvislosť s ostatným slovanským územím naddunajského priestoru strednej Európy – Moravou, Slovenskom (najmä západná a stredná časť) a Čechmi (*Cech 2001, 6n., vrátane dát na CD; Friesinger 1965b; 1975; 1991; 1992; Friesinger/Mitscha-Märheim 1972*).

Vo veľkomoravskom období už pravdepodobne nebolo v druhej polovici 9. storočia na východnom Slovensku funkčné opevnené sídlisko v Smižanoch – Spišských Tomášovciach (Hradisko I – 3 polohy). Od 2. polovice 9. storočia vznikalo hradisko v Smižanoch – Hradisko II na Čingove (situované asi 800 m juhozápadne od Hradiska I na pravom brehu Hornádu). Hradisko II, nachádzajúce sa na ostrožnom výbežku vrchu Čingov, pretrvalo vo svojom osídlení do 12. storočia, pričom jeho opevnená plocha mala rozlohu 230 x 150 m (*Čaplovič D. 1998, 114; Jarovský 1977, 164; Šalkovský 2006, 239-256, obr. 1; Vladár 1978, 81-89*). Nie je ale vylúčené, že obe hradiská pretrvali do 12. storočia, čiže staršie opevnené sídlisko – Hradisko I spolu s mladším Hradiskom II. Túto možnosť zatiaľ nevyvracajú doteraz zistené nálezové okolnosti na oboch polohách (viac *Staššíková-Štukovská/Šalkovský/Béřeš/Hajnalová/Hušťaková/Krempaská/Javorský 2006, 221-224*). Iba za hypotézu môžeme zatiaľ pokladať teóriu, v ktorej sa tvrdí, že zánik Hradiska I a vznik Hradiska II môžeme dať do súvislosti etatizačným procesom veľkomoravských panovníkov v druhej polovici 9. storočia (viac *Šalkovský 2006, 254, Staššíková-Štukovská/Šalkovský/Béřeš/Hajnalová/Hušťaková/Rempaská/Javorský 2006, 221-224*). Z opevneného sídliska – Hradisko I pochádza aj nález ostrohy s háčikom, neskoravarského bronzového jazykovitého nákončia s esovitým rastlinným ornamentom a bronzovou náušnicou. Tieto nálezy podporujú jeho možné datovanie do predveľkomoravského obdobia (*Béřeš/Štukovská 1980, 44; Javorský 1998, 6, 8; Štefanovičová 1989b, 85-102; Šalkovský 2006, 253; Vladár 1978, 81-89*).

Na území Spiša plnilo úlohu pravdepodobného lokálneho centra v predveľkomoravskom období opevnené sídlisko v Smižanoch – Spišských Tomášovciach (Hradisko I). Potom, podľa jednej z hypotéz, v druhej polovici 9. storočia preberalo územnosprávnu funkciu Hradisko II na Čingove v Smižanoch (*Čaplovič D. 1998, 82-83, 109; Javorský 1977, 164; 1998, 6-8; Šalkovský 2006, 253-254; Štefanovičová 1989b, 85-102; Vladár 1978, 81-89*). V prípade, že obe hradiská pretrvali do 12. storo-

čia, tak teória o lokačnom posune lokálneho centra nemusí byť považovaná za najpravdepodobnejšiu (viac *Staššíková-Štukovská/Šalkovský/Béreš/Hajnalová/Hušťaková/Krempaská/Javorský 2006, 221-224*).

V oblasti Šariša bolo pravdepodobne hospodársko-správnym centrom potenciálne opevnené sídlisko v katastri obce Hradisko, lokalizované na polohe Hradek. Jeho fortifikačný systém je charakterizovaný dvojitém valom, pričom na jeho ploche sa nachádzajú nálezy rámcovo datované do 9. – 10. storočia (*Budinský-Krička 1961, 359; 360; Čaplovič D. 1998, 140*). Severozápadne od polohy Hradek sa nachádzalo strážne opevnené sídlisko v Šarišských Sokolovciach (Hradova Hura; záver 9. – 10. stor.), ktoré tvorila akropola chránená dvojdielnym valovým systémom a predhradie s jednodielnym fortifikačným systémom, pričom bolo ďalším valom dodatočne rozčlenené na dve časti. Z hradiska máme okrem sídliskových objektov aj doklady o kováčskej výrobe (*Béreš 1978, 205-207*). Zo Šariša poznáme aj ďalšie potenciálne opevnené sídlisko, možno so strážnou funkciou, ktoré vzniklo na prelome 9. a 10. storočia v Obišovciach – poloha Stráža (*Slivka/Čaplovič 1983, 286*). V južnom povodí Hornádu mohlo spĺňať úlohu lokálneho centra potenciálne opevnené sídlisko Abaóvár, ktoré sa nachádza v katastri obce Seňa na polohe Várhely (Hradová). Potenciálne opevnené sídlisko je predbežne rámcovo datované do 9. – 10. storočia, pričom z neho poznáme keramický nálezový materiál rámcovo tiež pochádzajúci z tohto obdobia (*Čaplovič D. 1998, 141-142*).

V priestore Košickej kotliny mohlo byť lokálnym centrom hradisko na vrchu Hradová nad Košicami (*Čaplovič D. 1998, 142*). Pravdepodobné centrálné postavenie v medziregiónu Ondavy mohlo mať hradisko lokalizované na miernej výšinej terase v polohe Hurka, v katastri obce Budkovce. Túto lokalitu prostredníctvom nálezov môžeme zatiaľ rámcovo datovať do 9. – 10. storočia (*Čaplovič D. 1998, 143*). Nie je však vylúčené, že potenciálne hradisko plnilo iba strážnu funkciu. Popri hradisku v Brekove (územnosprávne postavenie malo už pravdepodobne v predveľkomoravskom období) mohlo plniť centrálnu funkciu v oblasti Zemplína aj opevnené sídlisko v obci Zemplín, lokalizované na polohe poniže sútoku Ondavy a Latorice nad povodím rieky Bodrog (pôvodne keltsko-dácke hradisko). Respektíve tu mohlo neskôr dôjsť k lokačnému posunu, keď významnejšiu spoločensko-mocenskú funkciu prebralo namiesto Brekova zem-

plínske hradisko. Fortifikačný systém v Zemplíne pozostával v prvej stavebnej fáze z drevozemnej roštovej konštrukcie. Pravdepodobne bol vybudovaný v druhej polovici 9. storočia. V 10. storočí bol tento drevohlinitý opevňovací systém prekrytý zemným valom a v 11. storočí bol znova prestavaný drevozemnou konštrukciou (*Benadik 1964, 151-160; Čaplovič D. 1985, 75-77; 1998, 145*).

1.3. Hradiská s dominujúcou vojenskou a strážnou funkciou

Hradiská tejto kategórie sa nachádzajú v rôznych súvislostiach. V prvom rade boli integrálnou súčasťou sídliskových aglomerácií predmestského typu (zatiaľ skôr rozpoznateľné na západnom a strednom Slovensku), kde plnili funkciu obranných bodov. Prípadne sa rozprestierali v širšej blízkosti takýchto sídliskových aglomerácií a opevnených sídlisk – lokálnych centier, čiže boli predsunutými obrannými pevnosťami. Často sa nachádzali aj v oblastiach, ktoré boli dôležité zo svojho strategického dôvodu, či už v priestore horských priechodov, nad údoliami riek, alebo v kotlinách. Od útočiska sa odlišovali v tom, že na ich ploche dlhodobo sídlila minimálne vojenská posádka (*Hulínek/Čajka 2004, 95-96*). Vojenskú posádku a jej predstaveného menoval buď priamo panovník, alebo knieža z danej oblasti podliehajúci panovníkovi, prípadne správca-župan lokálnej oblasti (*Galuška 2004, 75*).

V blízkosti lokálneho centra v Brne – Líšni mohli úlohu strážnych hradísk plniť opevnené sídlisko v Ivančiciach (*Réna; Bálek/Čížmář 1990; Staňa 1985, 193; 1988, 173*) s najväčšou pravdepodobnosťou aj hradisko v Rajhrade (*Unger/Kos 2002; Staňa 1985, 195*) a pravdepodobne plošnými rozmermi malé strážne hradisko v Lažánkach (U hráze; *Doležal 1997, 212-214; 1999, 342-343*).

Na prechodez břeclavského a mikulčického územného priestoru smerom do okolia brniánskeho regiónu bol významným strážnym hradiskom a pravdepodobne aj veľmožským sídlom Strachotín – Petrova Louka (*Kundera/Měřínský 1989, 56; Měřínský 1981; 1985b*). Predsunutým strážnym bodom v blízkosti břeclavskej, ale do určitej miery aj mikulčickej sídliskovej aglomerácie bolo Pohansko u Nejdeku, ktoré však zároveň mohlo potenciálne plniť úlohu lokálneho centra, možno hierarchicky menšieho spoločenského významu (*Klaničková 2001; Novotný B. 1963; Procházka 1989, 57-58; 1990, 293; Staňa 1985, 194*).

V súvislosti s pravdepodobným územno-správnym celkom na juhozápadnej Morave, kde sa lokálne centrum nachádzalo v Znojme, bolo strážnym opevneným sídliskom Paliardiho hradisko vo Vysočanoch nad Dyjí (*Medunová-Beňešová 1977; Medunová 1990, 35-36; Poláček 1996b, 298-304; Sobotka 1950; Sobotka/Sejbal 1959, 79-98*). Typickým strážnym hradiskom, ktoré Č. Staňa nazýva včasnostredovekým hradom, bola Zelená Hora (1985).

Na Vyškovsku, južne od Olomouca, mohlo plniť strážnu funkciu potenciálne opevnené sídlisko Ježkovice – Černov. Strážnym hradiskom v súvislosti s možným lokálnym centrom v Přerove na severe Moravy bolo menšie opevnené sídlisko v Ústí (*Kouřil 1998, 356-357; Šmíd 1991, 52*).

Vyšinné strážne hradiská v severných častiach Moravy mohli byť potenciálne opevnené sídliská v Hostýne (nie je vylúčené, že išlo iba o včasnostredoveké refúgium), v Klášťove (oba na severovýchode) a v Maříne (severozápadný okraj Moravy; *Staňa 1985, 199*). Na západnom okraji Moravy v súčasnom kraji Vysočina mohli byť strážnymi pohraničnými hradiskami skôr potenciálne opevnené sídliská v Kramolíne a v Starom Hobzí.

V Nitriansku v blízkosti bratislavskej sídliskovej aglomerácie plnilo strážnu funkciu hradisko vo Svätom Jure, rozprestierajúce sa nad bývalou osadou Neštich (*Kraskovská 1963, 67-103*). Neďaleko sa pôvodne nachádzalo praveké hradisko na polohe Zámčisko v Modre. Aj keď ho zaraďujem medzi strážne hradiská, nevyklúčujem, že poloha vo včasnóm stredoveku plnila iba funkciu refúgia. (*Farkaš 2001, 165*). V blízkosti dvorca v Ducovom, lokálneho centrálného opevneného sídliska, sa nachádzali hradiská s predpokladanou strážnou funkciou pod pohorím Považský Inovc v intraviláne obce Hrádok a potenciálne hradisko v Piešťanoch, časť Kocurice – ploha Dlhé pole a v severnej časti Malých Karpát v Prašníku (osada u Fajnorov) – poloha Hrádok. Strážnymi bodmi v okolí pravdepodobného miestneho centrálného opevneného sídliska v Trenčíne boli hradiská v predhorí a v pohorí Bielych Karpát v Bošáci – Srňanský háj a Zemianskom Podhradí – Martáková skala. V predhorí Považského Inovca to bolo hradisko na beckovskom hradnom kopci. Neďaleko Manínskych vrchov v Ladcoch – časť Tunežice sa nachádzalo hradisko na polohe Hradište. Strážnu funkciu v blízkosti Trenčína možno plnilo Slovanmi využívané bývalé laténske hradisko Čertova skala v Trenčianskych Tepliaciach. V oblasti hornej Nitry

a južnej časti Turca spravovanej centrálnym opevneným sídliskom v Jasenove – poloha Vyšehrad to bolo jeho predsunuté strážne hradisko v Prievdizi, časť Štvrte – Hradec a opevnené sídlisko v Bojniciach – Zámok. Strategicky významný bol priesktor Slovenskej brány. Tadiaľto, po Pohroní, smerovala cesta do severných častí Slovenska. V tejto oblasti plnili funkciu strážnych bodov hradiská v Malých Kozmálovciach – Grác, Tlmačoch – Hrádze, v Hronskom Beňadiku – Beňadická skala a zatiaľ iba uvažujeme o archeologicky nedoloženom hradisku v Rybníku – Krivín. Lokálnym centrom v oblasti stredoslovenskej kotliny bolo pravdepodobne hradisko vo Zvolene, časť Môťová (*Mácelová 1998, 402-403*). V jeho blízkosti mohlo plniť funkciu strážneho bodu hradisko v Detve – poloha Kalamárka. Špecifické postavenie v rámci hradísk s vojensko-strážnou funkciou mali tie, ktoré dosahovali aj dôležitý hospodársky význam. Nachádzali sa buď v blízkosti trhov alebo v miestach, kde sa ťažili nerastné suroviny. Túto úlohu aj po hospodárskej stránke relatívne významných lokalít spĺňali Bojná – Valisko a Mužla – časť Čenkov (*Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 166*). Dokonca pri Bojnej – Valisko môžeme v budúcnosti predpokladať, že ak sa vyhodnotia najnovšie nálezové okolnosti, tak budeme môcť toto opevnené sídlisko vo veľkomoravskom období zaradiť medzi spoločensky významnejšie lokality (napr. minimálne typ 1 – lokálne centrum) (*Pieta/Ruttkay 2007; Ruttkay 2005a, 77-82*).

Dôležitou úlohou niektorých hradísk s vojensko-strážnou funkciou bolo chrániť pohraničie. Predpokladáme, že okrem iných túto funkciu spĺňali aj hradiská, ktoré boli súčasťou devínskej sídliskovej oblasti – dve strážne hradiská v Devínskej Novej Vsi a centrálné opevnené sídlisko na hradnom vrchu. Nejde však o moravsko-nitrianske pohraničie, ale o vzťah k južnému, zadunajskému predpoliu. Ďalšie opevnené sídliská s dominujúcou vojenskou či strážnou funkciou na území západného a stredného Slovenska mohli byť napríklad Kamenec pod Vtáčnikom – Hrádok, Majcichov – Valy a potenciálne hradisko Podbranč, časť Podzámok – Majeričky/Starý hrad. Rozsah plochy viacerých strážnych hradísk (v priestore Slovenskej brány, devínskej sídliskovej oblasti a inde), respektíve dvorcov (Nitrianska Blatnica) nepresahoval 3 – 5 ha. Nebola na nich výraznejšia hustejšia zástavba, iba objekty vlastníka, respektíve jeho družiny, prípadne stavby vojenského charakteru. Strážne hradiská mali výrazný podiel v počte hradísk na

území Slovenska, aj keď plnili predovšetkým fortifikačný predvoj v blízkosti hradísk väčšieho spoločenského významu. Na Orave svoju strážnu funkciu s najväčšou pravdepodobnosťou naďalej plnilo hradisko v Istebnom. Hypoteticky môžeme za opevnené sídlisko tohto typu považovať aj archeologicky jednoznačne nedoložené hradisko na Oravskom hrade. Nálezy pochádzajúce z tejto lokality sú však rámcovo zadatované do 9. storočia a nie sú tu doložené fortifikácie (Hulínek/Čajka 2004).

Pravdepodobne typicky strážnymi včasnostredovekými hradiskami, ktoré sa rozprestierali v širšom pohraničnom priestore medzi moravskou časťou Veľkej Moravy a Východnou markou, boli opevnené sídliská na území Dolného Rakúska severne od Dunaja (Felgenhauer-Schmiedt 2001, 85-86; Wolfram 1995, 311). Ide o politicky a mocensky nestabilný územný priestor, kde zohrávalo dominantnú funkciu lokálneho centra už spomínané opevnené sídlisko Gars am Kamp, časť Thunau am Kamp – Schanze a obere Holzwiase. Bolo to územie veľmi blízke s Moravou – minimálne kontaktne, na spoločensko-kultúrnej báze s nejaký čas bolo aj súčasťou veľkomoravského štátu (Felgenhauer-Schmiedt 2006, 258).

Pôvodne praveké hradisko, pravdepodobne druhotne využitie vo včasnom stredoveku ako strážne hradisko respektíve iba útočisko, bola lokalita v Maissau. Maissau (okolo 341 m n. m.) sa rozprestiera západne od okresného sídla Hollabrunn. Hradisko sa nachádza v Limbergu (okolo 288 m n. m.), ktorý je pod správou Maissau. Opevnené sídlisko je lokalizované na polohe Heidenstatt pri Limbergu. Táto lokalita obsahovala predovšetkým keramický nálezový materiál a jej opevnenie nemôžeme svojím pôvodom považovať za včasnostredoveké. Bola to pôvodne praveká opevnená poloha, vo včasnom stredoveku druhotne osídlená Slovanmi. Jej bližší spoločensko-vojenský význam zatiaľ nemôžeme jednoznačne bližšie určiť. Nasledujúci výskum však môže prezradiť nové skutočnosti o tomto hradisku. Zatiaľ lokalitu zaraďujem medzi potenciálne včasnostredoveké opevnené sídliská (Friesinger 1965a; 1965b; Trnka/Tuzar 1981).

Vo včasnom stredoveku vybudovali pravdepodobne aj hradisko v Langenlois – Schiltern (okolo 219 m n. m.; okres Krems an der Donau), ktoré sa nachádzalo vo východnom Waldvierteli, severne od Kremsu. Archeologický výskum na lokalite viedol v roku 1939 E. Beninger (Naturhistorisches Museum in Wien) a v roku 1979 G. Trnka (Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien). Opevnené sídlisko plnilo strážnu funkciu (Beninger 1964, 395-401; Trnka 1981).

Aj dolnorakúsku polohu v Oberleis – Oberleiserberg (okres Korneuburg), kde bolo praveké opevnené sídlisko, druhotne využili vo včasnom stredoveku. Oberleis sa nachádza v Dolnom Rakúsku v blízkosti mesta Korneuburg, severne od Ernstbrunn. Opevnené sídlisko je lokalizované na polohe Oberleiserberg (454 m n. m.). Archeologický výskum na lokalite okrem iných robili v rokoch 1925 – 1931 H. Mitscha-Märheim, od roku 1976 H. Friesinger (Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien). Výskum na lokalite prebiehal do roku 1990. Aj keď sa na nej vyskytuje veľkomoravský nálezový materiál, pokiaľ ide o fortifikácie, tak pri ich skúmaní sa nezistil včasnostredoveký slovanský pôvod. Je to praveké hradisko, ktoré využili vo včasnom stredoveku ako významný strážny strategický bod. Stavebná úprava opevnení vo včasnom stredoveku nie je jednoznačne doložená (H. Friesinger/I. Friesinger 1977, 108-120; Kern 1981, 513-514; Mitscha-Märheim 1937; 1955/1956, 31-41).

Vo včasnom stredoveku bolo pravdepodobne vybudované opevnené hradisko Stein an der Donau (Dolné Rakúsko, okres Krems an der Donau). Nachádza sa vo východnom Waldvierteli, západne od mesta Krems (okolo 199 m n. m.) a plnilo strážnu funkciu. Územne patrilo buď do veľkomoravského štátneho útvaru, alebo do prechodnej oblasti medzi Veľkou Moravou a franským štátnym prostredím (Hrodegh 1925, 103; Mitscha-Merheim 1958/1960, 44; Pitoni 1937, 42).

Ďalšie, pravdepodobne strážne hradisko sa nachádzalo v Senftenbergu (Dolné Rakúsko, okres Krems an der Donau). S najväčšou pravdepodobnosťou išlo o opevnené sídlisko vybudované vo včasnom stredoveku. Obec Senftenberg sa nachádza vo východnom Waldvierteli (v obci okolo 254 m n. m.), severozápadne od mesta Kremsu. Nachádzalo sa v územnej oblasti, ktorá pravdepodobne mohla byť v 9. storočí súčasťou Veľkej Moravy, respektíve bola prechodným územím medzi Východnou markou, Bavorskom a Moravou (H. Friesinger/I. Friesinger 1977, 108).

V podobnom kontexte plnilo strážnu funkciu hradisko Sand pri Raabs, ktorého počiatky môžeme datovať do prvej polovice 10. storočia. Jeho existencia už ale súvisí s nasledujúcim obdobím, keď hradisko tvorilo základ dodnes stojaceho hradu, formujúceho sa strediska stredovekého pozemkového panstva (Bors 1993, 521-524, Felgenhauer-Schmiedt 1996, 201; 2001, 85-104).

Okrem hradísk s pravdepodobnou centrálnou správou funkciou sa na východnom Sloven-

sku nachádzali v 9. storočí opevnené sídliská so strážnou a refugiálnou funkciou. V blízkosti opevneného sídliska na Čingove to bolo potenciálne hradisko v Spišskom Podhradí – poloha Drevení (Vladár 1978, 81-89; Čaplovič D. 1998, 109).

V oblasti Šariša bolo pravdepodobne hospodársko-správnym centrom potenciálne opevnené sídlisko v katastri obce Hradisko, lokalizované na polohe Hradek (Budinský-Krička 1961, 359-360). Severozápadne od polohy Hradek sa nachádzalo strážne opevnené sídlisko v Šarišských Sokolovciach (Hradová hura; záver 9. – 10. stor.), ktoré tvorila akropola, chránená dvojdielnym valovým systémom, a predhradie s jednodielnym fortifikačným systémom, pričom bolo ďalším valom dodatočne rozčlenené na dve časti. Z hradiska máme okrem sídliskových objektov aj doklady o kováčskej výrobe (Béreš 1978, 205-207). Zo Šariša poznáme ďalšie potenciálne opevnené sídlisko, možno so strážnou funkciou, ktoré vzniklo na prelome 9. a 10. storočia v Obišovciach – poloha Stráža (Slivka/Čaplovič 1983, 286).

V priestore Košickej kotliny mohlo byť lokálnym centrom hradisko na vrchu Hradová nad Košicami. Opevnené sídlisko so strážno-refugiálnou funkciou sa mohlo v tejto oblasti potenciálne nachádzať na polohe Breh – Kláštorňá hura v katastri obce Kláštorňá nad Hornádom (Čaplovič D. 1998, 142).

Pravdepodobné centrálné postavenie v medziregióně Ondavy mohlo mať hradisko lokalizované na miernej výšinnej terase v polohe Hurka, v katastri obce Budkovce. Túto lokalitu prostredníctvom nálezov môžeme rámcovo datovať do 9. – 10. storočia (Čaplovič D. 1998, 143). Nie je však vylúčené, že toto potenciálne hradisko plnilo strážnu funkciu.

1.4. Refúgiá

Nachádzali sa najmä v ťažko prístupnom horskom teréne. Preto sa viac vyskytujú, alebo ich viac predpokladáme, na horsky členitejšom území západného a stredného Slovenska ako na Morave. Oproti predchádzajúcim trom typom ide o špecifické lokality, ktoré nespĺňali znaky trvalo osídleného včasnostredovekého hradiska. Refúgiá osídľovalo obyvateľstvo neopevnených sídiel iba krátkodobu, v čase bezprostredného vojenského ohrozenia.

Na útočistných polohách sa v mnohých prípadoch archeologicky nezistili stavebné práce fortifikačného charakteru súvisiace s obdobím včasného stredoveku. Pri tejto skupine hradísk Slovania najčastejšie využívali opevnené polohy, kto-

ré vznikli v predchádzajúcich dejinných obdobiach bez ich druhotných stavebných úprav. Druhotne využívali najmä fortifikácie pochádzajúce predovšetkým z mladšej a neskorej doby bronzovej, ale i zo staršej a mladšej doby železnej. V období Veľkej Moravy sa nachádzali predovšetkým v hornatých oblastiach stredného Slovenska, kde boli najvhodnejšie geografické podmienky na ich výstavbu. Novovznikajúce refúgiá mnohokrát nemali výrazný fortifikačný systém, ale využívali najmä prírodnú konfiguráciu terénu. Niekedy na danej polohe navršili valy, pričom mohli vyhlbiť aj priekopy. Útočistné polohy chrániace obyvateľstvo pred nepriateľom sa nachádzali v blízkosti ciest a horských priechodov. Každá včasnostredoveká opevnená poloha (vrátane centrálnych opevnených sídlisk) plnila popri svojom funkčnom začlenení úlohu útočiska pre obyvateľstvo z okolitých otvorených sídlisk, aj s jeho dobytkom, najvzácnejšími predmetmi a jedlom, pričom mužská časť obyvateľstva hľadajúca ochranu z okolitých otvorených sídlisk mohla výrazne posilniť jeho obranyschopnosť (Galuška 2004, 95; Hulínek/Čajka 2004, 90-91).

Pravdepodobnú úlohu refúgia mohli vo včasnom stredoveku plniť napríklad tieto, v súvislosti so včasným stredovekom prevažne potenciálne a archeologicky jednoznačne nedoložené opevnené polohy:

* **Morava:** Hornice – Turecký kopec, Chvalčov – Hostýn (uvažuje sa aj o strážnej funkcii), Ježkovice – Černov (uvažuje sa aj o strážnej funkcii), Nová Hradečná – poloha Hradisko, Roštín – Brdo, Slavičím – Rudimov – Gradca, Stavenice, Vysoké Pole – Kláštor (uvažuje sa aj o strážnej funkcii).

* **Západné a stredné Slovensko:** Hričovské Podhradie – Mikov kopec, Klátová Nová Ves – Cibajka, Lopušné Pažite, časť Lopušná – Hrádok, Malá Čierna – Dubica, Nemečky – Štolny?, Nitra? – vrch Zobor, Nitra, časť Hrnčiarovce – Žibrica, Podhradie – Erdegovo, Prosiek – Hrádok, Skalka nad Váhom, miestna časť Skala – poloha Chochel, Slovenské Pravno – Šiance, Sučany – Skala, Zemianske Kostolany – Hradištia, Zemianske Podhradie – Bašta, Zemianske Podhradie – Hradiská, Turie – ex-travilán.

Väčšina týchto lokalít je zaradená do kategórie potenciálnych hradísk na základe fragmentárnych, respektíve možno iba náhodných, najmä keramických nálezov. Prevažná časť z nich nebola archeologicky preskúmaná a ich spoločenský význam je z týchto dôvodov nevyšpecifikovaný. Respektíve ich rôzni autori považujú za refúgiá. For-

tifikácie na týchto polohách buď pochádzajú zo starších období než je stredovek, alebo nie sú zatiaľ vôbec datované. Nevylučujeme, že rozsiahlejší archeologický výskum na niektorých z týchto lokalít môže nastoliť kvalitatívnu zmenu posudzovania ich spoločenského významu. Neustále je ale možný aj opak – nepreukáže sa ani len ich potenciálny refugiálny význam, ba dokonca sa nepotvrdí ani existencia opevnenej polohy vo včasnom stredoveku (Hulínek/Čajka 2004). Vďaka rozsiahlejším výskumom môžeme za predbežne archeologicky doložené včasnostredoveké refúgium s fortifikáciami pochádzajúcimi zo staršieho (t. j. pravekého) obdobia považovať hradisko Zemianske Podhradie – Hradiská. Tu sa včasnostredoveké nálezy oproti dlhotrvajúcim nepodloženým a zveličeným predpokladom našli v zanedbateľnom množstve a polohu ako refúgium asi využívali veľmi zriedkavo (Veliačik/Romsauer 1999, 225-251). Za doloženú refugiálnu polohu s pôvodne starším opevnením môžeme považovať aj Chochel v Skalke nad Váhom (Hanuliak 1999, 309-331).

II. Opevnené sídliská počas zániku a po zániku Veľkej Moravy

Charakterizovať opevnené sídliská na území Moravy, stredného a západného Slovenska na základe ich spoločenského a vojenského významu v 10. storočí po zániku Veľkej Moravy je problematickejšie ako v 9. storočí. Súvisí to najmä so spoločenským a mocenským vývojom na Morave a v Nitriansku, ktorý vyústil do zániku veľkomoravského štátu. Môžeme predpokladať nasledujúce príčiny zániku Veľkej Moravy: neúnosné výboje Svätopluka I., keď štát po jeho smrti nemal potenciál dlhodobo udržať a spravovať také veľké územie, čo ho značne vyčerpávalo a prezentovalo to jeho krehkú územnú a organizačnú integritu; ničivé útoky vojsk Východofranskej ríše, najmä Bavorov; možné strety s premyslovskými Čechami (spojencami Bavorov), vyplývajúcimi z odtrhnutia sa od Veľkej Moravy (od nadvlády Mojmírovcov) a s procesom vzniku českého štátu; vnútorné dynastické a teritoriálne rozpory po smrti Svätopluka I.; najmä príchod Maďarov do Karpatskej kotliny (Galuska 2004, 134-129; Hulínek 2005; Janáček/Eršil/Spěváček/Třeštík 1980, 90-104; Měřínský 2006, 945-967; Ruttkay 2005a, 78-9; Steinhübel 2004, 147-166; 2007, 59-61). Zánikom Veľkej Moravy sa v určitej miere narušilo dovtedajšie usporiadanie spoločnosti. Napriek vtedajším pohnutým dejinným udalostiam vznikali práve v závere existencie

Veľkomoravskej ríše na území západného a stredného Slovenska opevnené sídliská, ktoré mali predovšetkým napomôcť odvráteniu maďarského vojenského tlaku. O budovaní opevnených sídlisk z dôvodu obrany pred nájazdmi Maďarov sprostredkovane vypovedá aj arabský geograf Gardizí: „Slovania s obľubou stavajú pevnosti (opevnené sídla). Vždy si niekoľko ľudí spolu postaví pevnosť. Maďari totiž ustavične útočia na Slovanov a prepádajú ich. Keď majú prísť Maďari, Slovania sa utiahu do opevnených sídel. V nich trávajú aj zimu a v lete žijú v lesoch.“ (Pauliny 1999, 132).

Významným obranným konglomerátom, ktorý pravdepodobne plnil dôležitú úlohu v čase nájazdov starých Maďarov, pričom chránil pred ich nájazdmi severné územia Slovenska, bola sústava hradísk v priestore Slovenskej brány. Ich datovanie však nie je v literatúre jednoznačne podložené archeologickými nálezmi (Tlmače, Malé Kozmálovce, Hronský Beňadik, Starý Tekov), prípadne archeologickým výskumom ani doložené (Rybník). Podľa A. Habovštiaka a Š. Holčíka (1979, 90-91) mohlo vzniknúť v tomto priestore v kritickom období prelomu 9. a 10. storočia hradisko na Beňadickej skale v Hronskom Beňadiku (aj datovanie ostatných hradísk v tomto priestore pravdepodobne rámcovo spadá do tohto obdobia). V tomto časovom úseku vzrástol význam včasnostredovekého sídliska ktoré vzniklo v závere 8., prípadne v prvej polovici 9. storočia v Detve neďaleko Zvolena, v polohe Kalamárka, kde bol na prelome 9. a 10. storočia vybudovaný fortifikačný systém (Šalkovský 1994a, 175-178). Kvôli vojenskému tlaku Maďarov prestavali fortifikačný systém na opevnenom sídlisku vo Svätom Jure, lokalizovanom nad osadou Neštich (Kraskovská 1963, 91-99).

Podobne tomu bolo i na Morave, kde vznikali alebo boli prestavané mnohé hradiská, aby kvalitnejšie plnili úlohu obranných polôh. Práve na Morave sa stretávame s javom, že sa v čase politicky a mocensky nestabilného obdobia na prelome 9. a 10. storočia uvažuje o rozširovaní pôvodne plošne menších hradísk. Po tomto rozšírení sa dané hradiská stali súčasťou opevnených sídlisk patriacich do skupiny nad 10 ha. Na základe niektorých teórií možno vybudovali v Rajhrade v prelomovom období na rozhraní 9. a 10. storočia fortifikácie, ktoré obkolesili dovtedajší dvorec a vzniklo 13 ha hradisko. Pravdepodobne lokálno-centrálny význam dvorca pominul a hradisko väčších rozmerov plnilo najmä strážnu a útočiskú funkciu (Měřínský 2001a, 300; 2001b, 74). Nevylučuje sa

ani možnosť, že rozsiahle opevnené sídlisko spolu s dvorcom vo svojom areáli tu vzniklo súbežne už v predchádzajúcom období. Možno podobná situácia ako v Rajhrade bola aj v Strachotíne. Tam najskôr v priebehu 9. storočia vznikol dvorec s rozlohou 0,6 ha (prvá skupina rozlohou malých opevnených sídlisk) a neskôr na prelome 9. a 10. storočia tu vybuodovali väčšie opevnené sídlisko s rozlohou 17 ha z dôvodu posilnenia jeho strážnej a útočistickej funkcie. V podobnom duchu rozšírenia pôvodnej plochy, ale skôr hradiska, sa uvažuje aj v súvislosti s hradiskom sv. Klimenta v Osvětima-
noch (*Galuška/Vaškových 2002*, 91-98).

Územie Veľkej Moravy bolo po jej zániku napriek kontinuálne pretrvávajúcej existencii Nitrianskeho kniežatstva rozdrobené na menšie mocenské a hospodárske autonómne územné jednotky (*Hrubec 1980*, 230). Po zániku Veľkomoravskej ríše nedosahovalo územie Slovenska a Moravy taký spoločensko-kultúrny a politický význam, ako počas jej existencie. V 10. storočí neboli oblasti Slovenska súčasťou organizačne stabilného politického útvaru ako bola v 9. storočí Veľká Morava. Na Morave bola odlišnejšia situácia iba do určitej miery.

II.1. Územie Moravy

Morava sa v priebehu 10. a na začiatku 11. storočia začala stávať stabilnou súčasťou premyslovského českého štátu, jedného z dominujúcich spoločensko-mocenských nástupcov Veľkej Moravy v regióne. Nielen v súvislosti s upevňovaním premyslovskej moci, ale najmä v súvislosti s maďarskými výbojmi (pravdepodobne na začiatku 10. stor.) nedosahujú niektoré bývalé najvýznamnejšie veľkomoravské centrá na Morave niekdajší spoločenský význam, respektíve dochádza k ich zániku, prípadne k lokačnému posunu. Na Morave postupne zanikli alebo nastal radikálny úpadok funkčného významu niekdajších dominujúcich plôch. Išlo najmä o Mikulčice (kontinuita osídlenia do 11. storočia vo veľmi obmedzenej a zanedbateľnej miere), Břeclav – Pohansko (*Měřínský 2006*, 962-964). Iba do určitej miery sa tak stalo v Starom Měste – Uherskom Hradišti, keď tu nastal ani tak úpadok, ale určitý regres, ktorý znamenal transformáciu kvality významu lokality. Okrem vojensky nestabilnej situácie tento stav súvisel i s politicko-mocenskými zmenami v stredoeurópskom regióne, keď sa najvýznamnejšie štátne centrá nenachádzali na Morave. Tá už nebola dominantnou súčasťou štátneho celku, ako

tomu bolo v 9. storočí. Územné jadro a centrá novovznikajúceho štátu boli v stredných Čechách – Pražský hrad, Vyšehrad a okolité hradiská a sídliská ako súčasť pražskej sídliskovej aglomerácie. Donedávna bolo považované za konkurenčne najvýznamnejšie mocenské centrum voči premyslovským centráom opevnené sídlisko v Libici nad Cidlinou. To sa nachádzalo neďaleko českých Poděbrad a sídlil tam rod Slavníkovcov. Jeho význam s najväčšou pravdepodobnosťou stúpol po páde ďalšieho významného centra – hradiska v Kouřimi, ku ktorému došlo okolo polovice, respektíve v 2. polovici 10. storočia (*Čtverák/Lutovský/Slabina/Smejtek 2003*, 140-141; *Šolle 1981*). Práve vtedy začalo hradisko v Libici významným spôsobom zaistiť obchodnú cestu smerujúcu na východ, ktorá bola životodarnou tepnou pre hospodárstvo a obchod premyslovského štátu. V nových bádateľských indiciách môžeme skôr predpokladať, že Slavníkovci neboli rovnocenným súperom Přemyslovcov v boji o hegemoniu v Čechách. Pravdepodobne iba revoltovali voči Přemyslovcem, vtedy dominujúcemu a jedinému vládcovskému rodu v Čechách. Práve revolta Slavníkovcov znamenala prvú výraznejšiu, ale nie nezvládnuteľnú krízu formujúceho sa premyslovského štátu (*Sláma 2002; 2006; Lutovský/Petráň 2004*, 7-141). Rozvrátenie mikulčickej sídliskovej aglomerácie (ktoré mohlo potenciálne súvisieť aj s útokom Maďarov (*Galuška 2004*, 94, 134-139; *Kouřil 2003*, 241-255) nastalo na začiatku 10. storočia počas a po páde veľkomoravského štátu. Je pravdepodobné, že hlavný maďarský útok smeroval práve k Mikulčiciam. V tejto súvislosti tu nastal spoločensko-funkčný lokačný posun, keď sa začalo osídlenie v nasledujúcich storočiach sústreďovať do priestoru dnešného mesta Hodonín.

K takmer úplnej deštrukcii břeclavsko-pohanskej sídliskovej aglomerácie došlo pravdepodobne najmä z dôvodu maďarského vpádu na prelome 9. a 10. storočia, respektíve v prvej polovici 10. storočia. Vtedy nastal takmer úplný koniec osídlenia. Sporadické osídlenie lokality pravdepodobne čiastočne pretrvávalo v priestore zdevastovaného kostola. Radikálny úpadok lokality naznačuje aj čiastočná renesancia pohanského kultu. Definitívnym zabratím Moravy premyslovským štátom okolo roku 1018/1019 preberá úlohu niekdajšieho veľkomoravského opevneného sídliska v Pohansku hrad Břeclav, rozprestierajúci sa 4 km severozápadným smerom (*Měřínský 2001b*, 74; *Galuška 2004*, 135), a sídliská v priestore, kde vzniklo mesto Břeclav.

Hradiská, ktoré pravdepodobne dobyli Maďari, boli Brno – Staré Zámky u Líšně, Znojmo a Strachotín. Možno to dokladajú ako v prípade Mikulčíc a Břeclavi – Pohanska deštrukčné horizonty a nálezy romboidných streliek, ktoré sa potenciálne dávajú do súvislosti s útokom pravdepodobne kočovného etnika (*Galuška 2004*, 135). V materiálnej báze nebol maďarský zásah výraznejšie rozpoznateľný na severnejších lokalitách v priestore Olomouca, ale ani v okolí Starého Města – Uherského Hradišťa, kde môžeme predpokladať určité prežívanie niekdajších veľkomoravských mocenských štruktúr, podobne ako tomu bolo v severnej polovici územia Slovenska (*Galuška 2004*, 139).

Po roku 1018/1019 sa Morava definitívne stala súčasťou českého štátu, kedy ju k nemu (aj po konfliktoch s Poľskom) pripojil knieža Oldřich. Uvažuje sa, že Morava bola oficiálne súčasťou českého štátu už v rokoch 992 – 994. Iba hypoteticky sa predpokladá, že Morava, alebo jej územné časti, bola s najväčšou pravdepodobnosťou de facto ovládaná Přemyslovcami už väčšinu 10. storočia – asi od obdobia vlády Přemyslovca Boleslava I. po zavraždení Václava I. (935) (*Charvát 2007*, 191; *Janáček/Eršil/Spěváček/Třeštík 1980*, 109-110; *Třeštík 1997*, 325; *2006*). Boleslav bol prvým přemyslovským kniežaťom, ktorý jednoznačnejšie eliminoval moc viacerých nepřemyslovských kniežat, čím centralizoval moc do svojich rúk, aby ovládol významnú časť strednej Európy, vrátane Moravy, časti Nitrianska, Krakovska a iných (*Třeštík 1997*, 437). S týmto aktom mohlo súvisieť dobytie viacerých českých kniežacích hradísk a možno niektorých moravských, ktorých zánikové horizonty sú potenciálne kladené do prvej polovice 10. storočia, pričom ich s najväčšou pravdepodobnosťou mohli nahradiť přemyslovské opevnené správne centrá (*Třeštík 1997*, 437-439; *2006*).

Okrem deštrukčných horizontov môžeme na Morave rozpoznať kontinuálne osídlenie lokalít s niekdajšími veľkomoravskými opevnenými sídliskami aj v 10. storočí. Na olomouckú sídliskovú aglomeráciu z doby veľkomoravskej s centrálnym opevneným hradiskom plynule nadviazal podobný sídliskový komplex aj v nasledujúcom období (10. – 11. stor.) s dominantným přemyslovským kniežacím hradom, neskôr aj so sformovaným mestom. To dokazuje rozdielny vývoj oproti Mikulčiciam, ale v oveľa menšej miere oproti Starému Městu – Uherškému Hradišću, kde nastala určitá transformácia významu lokality, pričom v Sadoch sa nachádzalo najväčšie mladohradištné pohrebisko. Olomouc

však naďalej plní významnú úlohu v rámci formujúceho sa přemyslovského štátu a to na tom istom mieste, kde sa asi v 9. storočí nachádzalo veľkomoravské centrum. Po zániku Veľkej Moravy je predpokladaný krátky a nie veľmi významný úpadok. Vo včasnostredovekých dejinách Olomouca to mohol byť len zanedbateľný prechodný jav (*Bláha 1980a*, 27-40; *1980b*, 301-311; *1984*, 133-146; *1986*, 435-440; *1988*, 170-171; *1995*; *2001a*; *2002*). Analógie s podobným kontinuálnym vývojom v niekdajších veľkomoravských centrách aj s pretrvávajúcou dôležitou mocenskou a spoločenskou funkciou môžeme výraznejšie badať v nitrianskej časti. Veď podobná situácia významného kontinuálneho prežívania, ale už v rámci formovania sa arpádovského štátu, nastala na území terajšieho Slovenska v Nitre a Bratislave (dejinný proces v Nitriansku v tomto kontexte pozri: *Hulínek/Čajka 2004*, 87-89, 97-98; *Steinhübel 2000a*; *2004*, 147-329).

Hradisko sv. Hypolita v Znojme, ktoré bolo významnejšie lokálne centrum v 9. storočí, pravdepodobne pretrvalo v tejto funkcii do priebehu prvej polovice 10. storočia, kedy mohlo byť dobyté Maďarmi. Samotné kontinuálne osídlenie na lokalite vo výraznejšej miere naďalej pretrváva (*Galuška 2004*; *Klíma 1989a*; *1989b*; *1993a*; *1999*; *2001*, 229-241; *Wihoda 2006*, 54). Na niekdajšie včasnostredoveké hradisko nadviazalo počas existencie českého štátu dôležité kráľovské mesto Znojmo.

Na hradisku, ktoré bolo vo veľkomoravskom období lokálnym centrom v Brne – Líšni (Staré Zámky), nastal na rozhraní 9. a 10. storočia pravdepodobne zo spomínaného dôvodu vojenského vpádu rozsiahly požiar, ktorý ho celé zničil. Nasledne na vyvýšenej polohe (akropole) bola v jej západnej časti vymedzená menšia plocha. Jej fortifikáciu tvorilo drevohlinité opevnenie s kamennou stenou. Opevnené sídlisko však nedosahovalo predchádzajúci spoločenský význam a pravdepodobne onedlho upadlo, respektíve zaniklo. Naproti tomu v nasledujúcich storočiach získava na význame osídlenie ďalšieho brnianskeho priestoru. Osídľované je najmä jadro dnešného mesta Brno, čiže je tu rozpoznateľný určitý lokačný posun ako v Mikulčiciach – Hodoníne, Břeclavi – Pohansku – mesto Břeclav atď. (*Staňa 1960*, 240-293; *1961*, 110-120; *1972*, 109-171; *1985*, 190; *1988*, 171-172; *1996*, 269-275). Podobný vývoj ako u centrálnych hradísk môžeme v 10. storočí čiastočne vnímať i pokiaľ ide o strážne hradiská. Počiatky osídlenia strážneho hradiska sv. Klimenta v Osvětinamoch sú najneskôr datované do polovice

9. storočia, pričom jednoznačne pretrvalo do prelomu 9. a 10. storočia. Ale predpokladá sa jeho, do určitej miery kontinuálne, osídlenie i v 10. a 11. storočí, kedy malo skôr strážny význam, na rozdiel od jeho niekdajšej funkcie centra lokálneho významu vo veľkomoravskom období (*Menoušková 2001, 173*).

Podobný priebeh môžeme rozpoznať aj na mnohých strážnych hradiskách, keď niektoré sa prispôbia novým spoločensko-mocenským pomerom a iné postihne zánik.

Môžeme predpokladať že hradisko na polohe Réna v Ivančiciach južne od Brna naďalej plnilo strážnu funkciu i v 10. storočí (*Bálek/Čižmář 1990, 587-592; Čižmář/Stuchlík 1971, 119-126; Staňa 1985, 193; 1988, 173*).

V 10. storočí, respektíve do jeho priebehu, pravdepodobne pretrvávalo i hradisko v Lažánkach (u Hraze), podobne ako iné malé, zatiaľ najmä iba potenciálne, výšinné opevnené sídliská Hornice – Turecký kopec, Staré Hobzí, Vysočany – Paliardiho hradisko (polohu využívali až do 14. stor.) alebo možno aj dolnorakúsky Oberpfaffendorf – Sand, ktoré možno z obranných dôvodov vznikali v politicko-mocenskom nestabilnom období na prelome 9. a 10. storočia (*Doležal 1997, 213; 1999; Měřínský 1986, 42-44; Nekuda 1964; Poláček 1994, 243-263; 1996b*). Veľkomoravské strážne hradisko v Radslaviciach – Zelenej Hore kontinuálne existovalo aj v priebehu 10. storočia. Z tohto obdobia sú doložené zvyšky zásobných jám, najmä obilných. Odkryli sa aj pozostatky obydlí s kamennou pecou v rohu (*Staňa 1964, 56-59; 1985, 194; 1993, 181-197; 1996, 275-278*).

Pravdepodobne strážne opevnené sídlisko v Strachotíne (Petrova Louka) bolo miestne veľmožské sídlo bez právomoci lokálneho centra, ktoré v kritickom období na prelome 9. a 10. storočia rozšírilo na hradisko väčších rozmerov s posilnením strážnej a útočistickej funkcie. Hradisko pravdepodobne zaniklo v priebehu 10. storočia. V jednom mieste bola deštrukcia včasnostredovekého opevneného sídliska prekrytá hromadnými nálezmi keramických nádob a železných nástrojov, časovo zaradených do prvej polovice 10. storočia. Na základe týchto nálezových skutočností môžeme uvažovať, že zánik približne 17 hektárového hradiska nastal v tomto časovom období. Osídlenie však na tejto polohe kontinuálne naďalej pretrvávalo i v 11. – 14. storočí. Osídlený priestor tohto niekdajšieho hradiska v tomto neskoršom období tvorilo predhradie opevneného sídliska v katastri

Dolných Věstonic (poloha Vysoká Záhrada), ktoré vybudovali v priebehu prvej polovice 11. storočia (*Galuška 2004; Kostelníková 1977, 58-59; Kundera/Měřínský 1989, 56; Měřínský 1981; 1985a; 1985b; B. Novotný 1963-1964; 1968, 90-92; Procházka 1990, 293*).

Iba do určitej miery podobný osud ako opevnené sídlisko v Strachotíne postihol aj strážne alebo lokálno-centrálne veľkomoravské hradisko Rajhrad, ktoré zaniklo v priebehu 10. storočia. Nálezová situácia vyplývajúca z odkrytia hrobov z neďalekého pohrebiska v Rebešovičiach naznačuje, že k zániku hradiska v Rajhrade došlo okolo polovice 10. storočia (*Staňa 1985, 195n.*).

V 10. storočí môžeme hypoteticky uvažovať o strážnej funkcii potenciálneho opevneného sídliska v Kramolíne.

Môžeme iba predpokladať, že opevnené sídlisko v Chvalčove – Hostýne bolo na prelome 9. a 10. storočia refúgium, no nie je vylúčená ani jeho strážna funkcia. Hypoteticky mohol jeho vznik, podobne ako v iných moravských prípadoch, súvisieť s obdobím, keď dochádzalo k rozvráteniu veľkomoravského štátu. V tomto spoločensky i vojensky nestabilnom období mohlo obyvateľstvo ako ochranu príležitostne využívať pôvodne praveké fortifikácie. Táto teória, ako aj samotná existencia hradiska vo včasnom stredoveku, nie je zatiaľ archeologicky doložená (*Čižmářová 1993, 53-54; Čižmářová/Šmíd 1991, 73; Ludíkovský 1971, 40-44; Měřínský 1977; Staňa 1985, 199*).

Úlohu lokálneho centra administratívneho celku aj s dvorcom vo vnútri opevnenej plochy, bolo hradisko Gars am Kamp, časť Thunau am Kamp – Schanze a obere Holzwielse v dolnorakúskom Waldvierteli – okres Horn. Hradisko sa pravdepodobne nachádzalo na území, ktoré mohlo byť podľa niektorých bádateľov súčasťou jadra Moravského kniežatstva, respektíve neskoršej Veľkej Moravy (*Hulínek 2003; Justová 1990*). V tomto kontexte môžeme uvažovať o bezprostredne nasledujúcom období (10./11. stor. a nasledujúce), keď niektorí autori považujú napríklad panstvo Raabs za niekdajšiu súčasť Moravy (*Kupfer 1999, 50; Felgenhauer-Schmiedt 2001, 201-215*).

Iní autori nevyklúčujú jeho užší súvis s franským prostredím, pričom mohlo byť súčasťou územno-politickej sféry Východnej marky (*Szameit 1995; 1998, 72-73; Třeštík 1997, 356*). Viacerí, najmä rakúski bádatelia vnímajú hradisko Thunau, ale aj ostatné opevnené sídliská v priestore waldviertelského Dolného Rakúska, ako lokality, ktoré sa

nachádzali na územnom medzičlánku medzi Východnou markou (Bavorskom) a veľkomoravským štátom (*Felgenhauer-Schmiedt 2001, 85-86; 2006, 258; Harold 2007, 82-89; Wolfram 1995, 311*). Mestská obec Gars am Kamp (priemerná nadmorská výška v obci je 256 m n. m.) sa rozprestiera južne od mesta Horn, severne od mesta Krems. Včasnostredoveké hradisko je lokalizované v miestnej katastrálnej časti Thunau am Kamp (okolo 298 m n. m.). Hradisko sa rozprestiera na vrchu Schanzberg (437 m n. m.) – na jeho polohách „Schanze“ a „obere Holzwielse“. Ostroh je vymedzený dvoma menšími prítokmi riečky Kamp. Strmé terénne zlomy a terasovitost terénu tvoria do značnej miery prirodzenú ochranu tejto lokality.

Svoj význam zmenila poloha v Thunau v druhej polovici 11. storočia, keď rakúski markgrófi na nej postavili stredoveký hrad Gars. Hradisko v 9. až 10. storočí pravdepodobne plnilo úlohu lokálneho centra v tunajšom územnom priestore. Lokalita sa dáva do súvislosti s „Jozefovým kniežatstvom“. Stavebné prvky fortifikácií tohto opevneného sídliska, jeho funkčné i súčasné nálezové okolnosti jednoznačne vykazujú súvislosť s ostatným slovanským územím naddunajského priestoru strednej Európy – Moravy, Slovenska (najmä západná a stredná časť) a Čiech (*Cech 2001, 6n., vrátane dát na CD; Friesinger 1965b; 1975; 1991; 1992; Friesinger/Mitscha-Märheim 1972; Wihoda 2006, 54*).

V podobnom kontexte plnilo strážnu funkciu hradisko Sand Raabs, ktorého počiatky môžeme datovať do prvej polovice 10. storočia. Jeho existencia už ale súvisí s nasledujúcim obdobím, keď hradisko tvorilo základ dodnes stojaceho hradu, formujúceho sa strediska stredovekého pozemkového panstva (*Bors 1993, 521-524, Felgenhauer-Schmiedt 1996, 201; 2001, 85-104*).

II.2. Územie západného a stredného Slovenska

Nájazdy Maďarov boli jednou z príčin pádu Veľkej Moravy. Ich príchod ovplyvnil aj vývoj opevnených sídlisk, ktoré sa nachádzali predovšetkým v juhozápadnej oblasti Slovenska. Proces zmien sa odohrával nielen v čase zániku Veľkej Moravy, a nielen do roku 955, keď boli pri rieke Lech Maďari zdolaní a boli donútení vzdať sa svojho kočovnícko-koristníckeho spôsobu života. Ďalšou príčinou konca existencie Veľkej Moravy bola dlhotrvajúca franská rozpínanosť. Vojská Východofranskej ríše neustále atakovali západnú a juhozápadnú hranicu štátu. Rovnako aj predchádzajúce expanzívne výboje

panovníka Svätopluka do slovanského prostredia boli z dlhodobého politického, vojenského a ekonomického hľadiska pre Veľkú Moravu neúnosné a začali jej rozpad.

V období rozvrátenia Veľkej Moravy zanikli obe hradiská v Devínskej Novej Vsi (Na pieskach a Nad lomom; *Kraskovská 1962, 249; 1966, 157*) a pravdepodobne aj opevnené sídlisko v Majcichove (*Chropovský 1978, 123-124*). V prípade Majcichova sa však toto tvrdenie pohybuje iba v hypotetickej rovine a jeho presnejšie časové zaradenie, predbežne kladené do 8. až 10. storočia, nebolo do spracovania tejto štúdie vyšpecifikované (*Fottová/Henning/Ruttkay 2006, 226-227*) Nezaniklo však osídlenie na polohách, kde sa počas existencie Veľkej Moravy nachádzali opevnené sídliská, ktoré boli súčasťou nitrianskej sídliskovej aglomerácie – lokality Martinský vrch, Na víšku a Hrad (*Bednár/Fusek 1998, 111*). Na polohe Martinský vrch už pravdepodobne po zániku Veľkej Moravy nebolo hradisko. V 11. storočí tu existoval románsky kostol, v okolí ktorého sa začalo pochovávať (*Chropovský 1972*). Poloha Na víšku bola kontinuálne osídlená naďalej a po vzniku uhorského štátu sa stáva dôležitou súčasťou uhorskej vrcholnostredovekej Nitry. V 10. storočí bola osídlená aj poloha hrad, pričom naďalej plnila funkciu hradiska (*Bednár 1997a, 20-21; Bednár/Fusek 1998, 111; Bednár/Samuel 2001, 304, 331-337*). Na základe týchto skutočností môžeme minimálne konštatovať, že Nitra bola kontinuálne osídlená i v 10. storočí, nadväzujúc tak na výrazné predchádzajúce obdobie (*Bednár/Fusek 1998, 109-111; Ruttkay 2002a, 116-118; 2002b, 223-224*). Nitra bola naďalej centrom Nitrianska, útvaru do určitej miery nadväzujúceho na stav predchádzajúceho veľkomoravského obdobia, aj keď s podstatne vyššou mocenskou rozdrobenosťou jeho jednotlivých územných celkov. Zároveň mala oveľa menší mocenský vplyv na území vtedajšieho Slovenska. Územné jadro veľkomoravského Nitrianska, ktoré Maďari po vojenských úspechoch získali okolo roku 920 spod nadvlády Přemyslovcov, tvorili priľahlé oblasti juhozápadného Slovenska s centrom v Nitre. Na čelo tohto útvaru sa postavili maďarské kniežatá. Prvým maďarským kniežaťom v Nitriansku v roku 920 sa na rozdiel od tvrdenia stredovekého uhorského kronikára Šimona z Kézy nestal Lél, ale jeho otec Taš. Až po ňom zdedil Nitriansko spomínaný Lél (*Steinhübel 1999, 589-590; 2007, 65*). Mocensko-organizačná štruktúra Nitrianska, zachovaná ešte z čias Veľkej Moravy, výrazne napomohla

pri jeho existencii v týchto i nasledujúcich dejinných obdobiach 10. storočia (*Steinhübel 1999, 569-593*).

Maďarská vojenská dominancia na území dnešného Slovenska bola v druhej štvrtine 10. storočia, respektíve do jeho polovice, na severe badateľná iba po čiaru Hlohovec – Nitra – Levice – Krupina – Lučenec – Rimavská Sobota – Turňa – Michalany (*Ruttikay 1985a, 156-157*). Z týchto dôvodov bola v prvej polovici 10. storočia predovšetkým juhozápadná časť územia Slovenska vystavená náporu a následnému osídľovaniu Maďarmi. Je možné, že časť slovanského obyvateľstva sa presunula do severnejších hornatejších oblastí stredného Slovenska, kde miestne geografické podmienky boli nevýhodné pre pohyb maďarských jazdeckých družín a ich spôsob boja (*Šalkovský 1988b, 402*). Preto aj napriek novej územnej celistvosti Nitrianska nemohli Maďari jeho horské severné oblasti, a tým pádom aj Oravu, výraznejšie mocensky ovládnuť. S týmto obdobím sa viaže vznik hradiska v Novej Bani, lokalizovaného na polohe Zámčisko, ktoré pretrváva od 10. až do 13. storočia (*Kliský 1976, 461*). Hypoteticky mohol vznik viacerých, najmä zatiaľ archeologicky nepotvrdených, čiže pravdepodobných hradísk súvisieť so zamedzením vpádu maďarských družín na sever. Túto teóriu môže podporiť až archeologický výskum, najmä potenciálnu lokalitu, ak sa dokáže existencia hradísk súvisiacich s uvedeným časovým úsekom včasného stredoveku.

Územie Oravy v 10. storočí strácalo v súvislosti s existenciou hradísk čiastočne na svojom význame. Je však dosť pravdepodobné, že nasledujúce objavy a prehodnotenie doterajších nálezov môžu toto tvrdenie vyvrátiť. Nehovoriac o tom, že datovanie niektorých oravských hradísk vzniklo tiež na základe hodnotenia nálezov keramiky, pri ktorých rozdiely medzi 9. a 10. storočím (respektíve jeho prvou polovicou) sú pomerne ťažko badateľné.

Po porážke Maďarov v roku 955 pri rieke Lech došlo k regresu ich moci. Podľa P. Ratkoša (*1965, 149-150; 1984, 23*) mohli byť v prvej polovici 10. storočia severné územia Slovenska súčasťou bielochorvátskeho kniežatstva s centrami v okolí Krakova a Wiślice, ale v súčasnosti je veľmi problematické túto zatiaľ hypotézu potvrdiť. Okolo roku 965 zabrali časť Slovenska přemyslovské Čechy, pričom sa pod ich nadvládu dostali severnejšie územia a ich mocenský záber zďaleka nezasiahol oblasti, na ktorých spolu so slovanským prežívalo i maďarské obyvateľstvo (*Ratkoš 1965,*

150, 153; Ruttikay 1985b, 17). Česká nadvláda ne-siahala na úzke územné jadro pretrvávajúceho Nitrianskeho kniežatstva.

Počas formovania sa predpokladov pre vznik Uhorského kráľovstva bola Nitra v tretej tretine 10. storočia sídlom údelných kniežat z rodu Arpádovcov. V rokoch 971 až 995 v nej vládol Michal, ktorý bol mladším bratom uhorského kniežaťa Gejzu, sídliaceho v Ostrihome (971 – 997). Približne dva roky pred Gejzovou smrťou sa stal roku 995 údelným kniežaťom v Nitre jeho syn, budúci uhorský kráľ Štefan I. Gejza dal pravdepodobne odstrániť svojho mladšieho brata Michala, aby nitrianske údelné kniežatstvo zostalo voľné pre jeho syna (*Steinhübel 1998b, 111-112*). Po Gejzovej smrti sa stal jeho syn najmocnejším uhorským kniežaťom. Ešte predtým, ako sa vytvorili najvhodnejšie predpoklady pre vznik Uhorského kráľovstva, musel jeho budúci korunovaný panovník predovšetkým potlačiť povstanie šomodského kniežaťa Kopáňa, ktorý ovládal podstatnú časť Zadunajska (*Steinhübel 1998b, 112*).

Severné časti Slovenska – hornú časť budúceho Trenčianskeho komitátu, Oravu, Liptov a Turiec, môžeme v tomto období, t. j. pred koncom 10. storočia, stotožniť so vznikajúcou provinciou Váh (provincia Uvag). Spolu s Krakovskom boli tieto severné územia donedávna ovládané Přemyslovcami. Až keď poľský panovník Meško I. dobyl od Přemyslovcov Krakov, mohlo byť toto územie pripojené späť k Nitriansku (*Steinhübel 1999, 607-609*). Provincia Váh spolu s ďalšími tromi územia-mi (Hont, nitrianska provincia a územie budúceho Boršodského komitátu na východe Slovenska) tvorila veľké Nitrianske kniežatstvo so sídlom v Nitre (*Steinhübel 1998b, 111-114*). Samotná Nitra bola sídlom jednej z týchto častí – tzv. menšie, provinčné Nitrianske kniežatstvo (juhozápadné Slovensko – južne od Trenčína). Na jeho čele stálo provinčné knieža z rodu Poznanovcov. Tento rod, pravdepodobne slovanského pôvodu, bol výraznou oporou Štefana I. pri získavaní mocenských pozícií pri procese vznikania Uhorského kráľovstva (*Lukačka 1994, 129-178; Steinhübel 1998b, 111-114*). Mocenský vplyv v rokoch 1001 – 1018, prípadne až do roku 1030, prebral nad Nitrianskom, respektíve nad viacerými časťami vtedajšieho územia Slovenska až po Dunaj (Ostrihom), ďalší protivník Štefana I. – Boleslav Chrabrý z piastovskej dynastie (*Ratkoš 1965, 150, 154-156, 164; Steinhübel 2000a, 19*). So štátotvorným procesom vzniku Uhorského kráľovstva súvisí aj rozsiahlejší zá-

nik niektorých hradísk v priebehu druhej polovice 10. a na začiatku 11. storočia. Medzi zaniknuté opevnené sídliská môžeme zaradiť dvorec v Ducovom – pravdepodobne zničený po polovici 10. storočia (rádiokarbónová metóda ho datuje medzi roky 940 – 970; *Ruttkay 2002c*, 141). Predpokladá sa, že v závere 10., prípadne na začiatku 11. storočia, zanikli hradiská v priestore Slovenskej brány – v Malých Kozmálovciach, Rybníku, Tlmačoch a Hronskom Beňadiku (*Ruttkay 1985a*, 153; *1985b*, 14). Vznikom Uhorského kráľovstva nastala kvalitatívne nová situácia. Územie Slovenska sa odvtedy postupne stáva súčasťou Uhorského kráľovstva na čele so Štefanom I. Po rozpade ríše vybudovanej poľským panovníkom Boleslavom Chrabrým v roku 1030 sa podstatná časť bývalého Nitrianskeho kniežatstva formálne stala súčasťou Uhorska. Prakticky však proces pričleňovania jednotlivých oblastí Slovenska do Uhorského kráľovstva prebiehal minimálne až do 12. storočia (*Varsik 1994*, 11-42). Mnohé hradiská, ktoré vznikli v 8. – 10. storočí, pretrvali až do 12., výnimočne do 13. storočia, napríklad v Novej Bani – poloha Zámčisko (*Klísky 1976*, 461). Takýto vývoj sa týka aj opevneného sídliska Ostrá skala nad Vyšným Kubínom, z ktorého sú najmladšie nálezy datované do 13. storočia. Strategická poloha viacerých slovanických opevnených polôh bola využívaná naďalej a v 13. storočí na nich vznikli stredoveké hrady (napr. Beckov, Bratislava, Devín, Lednica, Nitra, Trenčín). V okolí niektorých z nich sa začali formovať stredoveké mestá (napr. Nitra, Bratislava, Trenčín, Beckov). Táto skutočnosť sa možno týkala aj Oravy, keď v Oravskom Podzámku miesto potenciálneho, respektíve pravdepodobného včasnostredovekého opevneného sídliska postavili stredoveký hrad.

Funkčné rozčlenenie opevnených sídlisk stredného a západného Slovenska v 10. storočí vo viacerých prípadoch plynulo nadväzuje na predchádzajúce dejinné obdobie. Úloha Nitry, ako významného politicko-administratívneho centra Nitrianskeho kniežatstva, pretrvávala. Podobne aj Bratislava zostala mocenským strediskom určitej časti západoslovenského regiónu (*Kučera 1974*, 53-54; *Steinhübel 1998b*; *1999*, 569-614). Pretrvávajúci administratívno-politický význam týchto centier je badateľný, ako aj pri formovaní počas existencie uhorského štátu. Nitra a Bratislava sa stali sídlami komitátov reprezentujúcich územno-administratívne členenie Uhorského kráľovstva, ktoré vychádzalo z veľkomoravskej tradície (*Lukačka 1994*, 129-178; *Ratkoš 1984*; *Ruttkay 1985a*, 152,

178; *Sedlák 1994*; *Žudel 1984*). Sídliskové aglomerácie predmestského typu z čias Veľkej Moravy (Nitriansko, Bratislavsko) sú bez výraznejšej zmeny intenzívne osídlené aj v priebehu 10. storočia. Dokonca nedošlo ani k výraznejšiemu úpadku, či už zástavby, alebo prebiehajúcej výstavby vnútorných plôch opevnených sídlisk, respektíve jednotlivých častí sídliskových aglomerácií. Z oblasti Bratislavy máme výraznejšie kontinuálne osídlenie doložené aj v priebehu 10. storočia (*Pramene I-1 1989*, 20-25, 34-39). Z centrálného hradiska bratislavskej sídliskovej aglomerácie, nachádzajúceho sa na polohe Hrad, nemáme doklady o tom, že by ho napríklad Maďari, respektíve niekto iný vojensky zničil (*Štefanovičová 1993*, 302). Rovnako je tomu aj v podhradí. Osídlenie v niekdajšej devínskej sídliskovej aglomerácii je rozpoznateľné i v 10. storočí. Je tomu tak aj napriek skutočnosti, že obe hradiská v Devínskej Novej Vsi zanikli v priebehu prvej polovice 10. storočia. Naďalej bola výrazne osídlená nitrianska sídlisková aglomerácia (*Hanuliak 1993*). Nitra a Bratislava nadviazali po vzniku Uhorského kráľovstva na niekdajšie postavenie veľkomoravskej sídliskovej aglomerácie predmestského typu. Neskôr sa stali významnými stredovekými mestami a spoločensko-mocenskými centrami rozprestierajúcimi sa okolo kamenných hradov (*Štefanovičová 1995*, 272).

Sídliskové aglomerácie s opevnenými sídliskami z veľkomoravského a veľkomoravského prostredia boli základom miest, ktorých veľký rozvoj nastal v západnej a následne aj strednej Európe po roku 1000. Vrchol tohto rozvoja nastal v západnej Európe v 12./13. storočí (*Le Goff 1999*, 22; *Rossiaud 1999*, 123-155). V stredoeurópskom priestore nastal tento proces v podobných spoločensko-kultúrnych podmienkach najmä v 13., prípadne v 14. storočí.

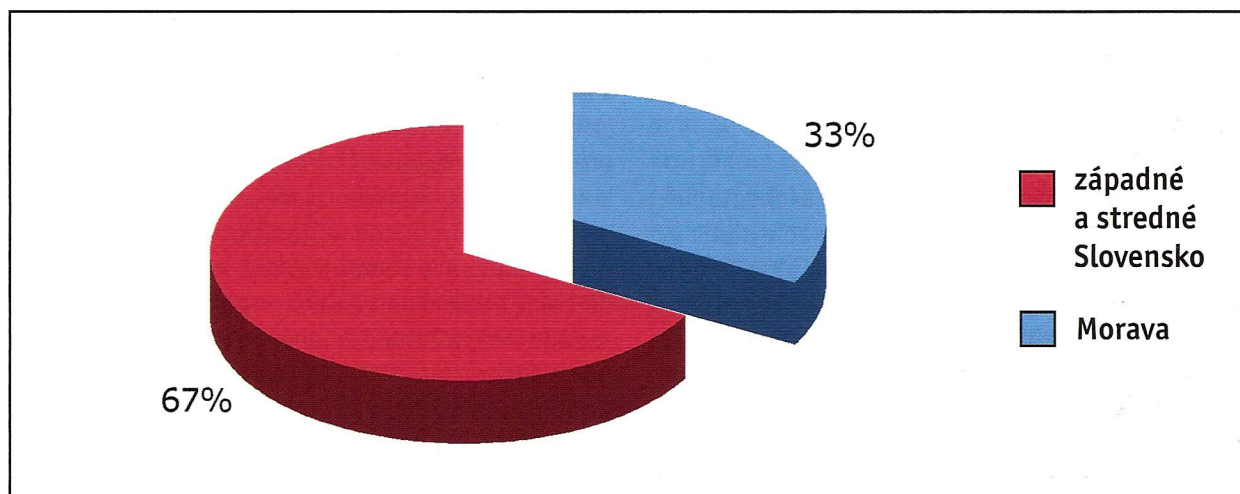
Postavenie lokálneho centra, aj keď s istou funkčnou retardáciou, naďalej pretrvalo na polohe Hrad v Trenčíne (*Nešporová 1978*, 217-223) a pravdepodobne aj na polohe Priekopa vo Zvolene – miestna časť Môťová (*Mácelová 1992*, 73; *1998*, 402-403). Je otázne, či v 10. storočí opevnené sídlisko v Jasenove na polohe Vyšehrad aj naďalej plnilo úlohu lokálneho centra na juhu Turca a v severnej časti hornej Nitry. *J. Beňko (1996*, 33-34) a *D. Čaplovič (1999*, 332) konštatujú, že nie, aj keď na druhej strane potvrdzujú, že sídliskový útvar opevneného charakteru je osídlený aj naďalej. V 10. – 11. storočí má osídlenie na tejto polohe klesajúcu tendenciu (*Remiášová 1998*, 81).

O pretrvávaní územno-organizačných celkov z Veľkej Moravy v prvej polovici 10. storočí môžu svedčiť aj také správne sídla ako dvorec v Ducovom a v Nitrianskej Blatnici. Z pohľadu riešenej problematiky je zaujímavá situácia v Nitrianskej Blatnici, kde v 9. storočí dominovala strážna a hospodárska funkcia. Dvorec sa v prvej polovici 10. storočia pretransformoval na panské sídlo s územno-organizačnými právomocami (Ruttkay 1991, 101). Dvorec v Ducovom pravdepodobne zanikol vo víre udalostí súvisiacich s uhorským štátnym procesom okolo polovice, respektíve v druhej polovici 10. storočia (Ruttkay 2002c).

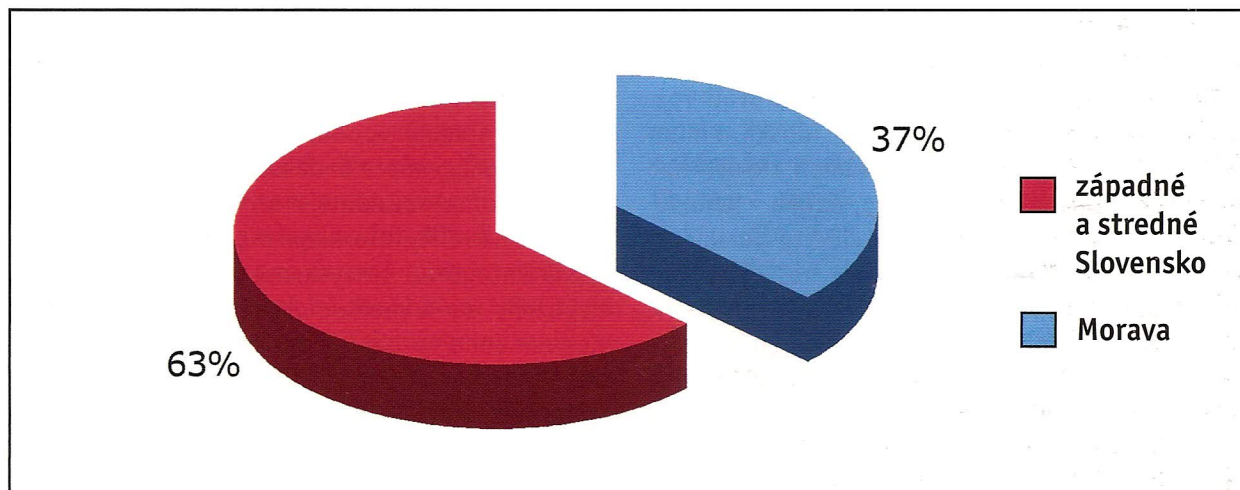
Na západnom a strednom Slovensku plnili v 10. storočí strážnu funkciu nielen niektoré opevnené sídliská pretrvávajúce z doby veľkomoravskej, ale aj novovzniknuté hradiská. Na Orave je zatiaľ zle rozpoznateľná situácia v prípade Oravského hradu v Oravskom Podzámku. Predpokladané prenikanie slovanského obyvateľstva na sever (Šalkovský 1988b, 402) mohlo priaznivo vplývať na opätovnú, výraznejšiu osídlenosť Ostrej skaly vo Vyšnom Kubíne, ako aj na osídlenie regiónu všeobecne. Zároveň sa predpokladá neprerušená kontinuita osídlenia tejto lokality. Výrazné sú dve fázy osídlenia – na prelome 8. a 9. storočia a v 10. storočí. Z týchto dôvodov sa uvažuje o udržiavaní významu tejto lokality od 9. až do 13. stor. (P. Čaplovič 1987, 213-219). V spomínanom 10. storočí môžeme hovoriť minimálne o strážnej funkcii polohy Ostrá skala vo Vyšnom Kubíne. Skôr strážnu ako refugiálnu úlohu naďalej plnilo opevnené sídlisko v Istebnom na polohe Hrádok.

Do určitej miery špecifickou, ale významnou súčasťou širšej veľkomoravskej kultúrno-územnej zóny bolo východné Slovensko. Špecifickou preto, lebo práve jeho územím v priebehu 9. – 11. storočia pod vplyvom dejinných udalostí pravdepodobne prechádzala východná hranica jadra Nitrianskeho kniežatstva. Išlo o priestor od Slovenského Rudohoria po Zemplín, resp. až po Uh (kde sa v priestore dnešného Užhorodu nachádzalo centrálné opevnené sídlisko miestnej oblasti), hypoteticky po oblúk Východných Karpát v Podkarpatskej Rusi (Hulínek/Čajka 2004, 77-78; Steinhübel 2000b, 311-313; 2004). J. Steinhübel (1998a, 369-414; 1998c, 91) sa vyjadruje, že takmer celé územie Slovenska, ohraničené od bulharského Potisia Matrou, Novohradskými a Bukovými horami a od franských pohraničných mariék Dunajom až po hrebeň pohoria Malých a Bielych Karpát patrilo Nitrianskemu kniežatstvu. Dá sa iba predpokladať, že

tomu bolo tak aj pred rokom 833, v období existencie Pribinovho Nitrianskeho kniežatstva. Tieto fakty naznačujú, že východné Slovensko bolo asi politicko-mocensky nestálym územím, kadiaľ sa najmä v prvej polovici 9. storočia posúvala východná hranica Nitrianskeho kniežatstva. Za stále územné jadro Nitrianskeho kniežatstva, ak aj nešlo spočiatku o spoločný politický priestor, možno považovať územia takmer celého súčasného západného a stredného Slovenska. Išlo o oblasti v povodí Dunaja a jeho dominujúcich severných prítokov – Váhu, Nitry a Hrona. Na základe týchto skutočností sa ale vôbec nedá vylúčiť, že východné Slovensko sa v priebehu 9. – 11. storočia etablovalo ako súčasť východného Nitrianska (Hulínek/Čajka 2004, 77). Na území východného Slovenska na rozdiel od územného jadra Nitrianskeho kniežatstva tiež chýbajú nálezy blatnicko-mikulčickej, respektíve avarsko-slovanskej kovovej industrie. Výnimkou je, okrem iných menej významných objavených predmetov (napríklad nákrčník a bronzové rámové nákončie, obe avarskej proveniencie), nález jazykovitého nákončia zo Spišských Tomášoviec – Smižian (Hradisko I; Javorský 1977, 163-164; Šalkovský 2006, 253; Staššiková-Štukovská/Šalkovský/Béřeš/Hajnalová/Hušťáková/Krempaská/Javorský 2006, 216-217). Hradisko I sa rozprestiera v katastri dvoch obcí – Smižany a Spišské Tomášovce na troch polohách: akropola, severovýchodný areál (Sedlo) a západný areál (Pod hradiskom). Toto opevnené sídlisko býva mnohými bádateľmi považované za lokálne centrum v oblasti Spiša, respektíve širšieho územia severnej časti východného Slovenska až po druhú polovicu 9. storočia (Javorský 1977, 153-156; 1980, 131-135; Béřeš/Štukovská 1980, 42-46, Šalkovský 2006, 253-254, Staššiková-Štukovská/Šalkovský/Béřeš/Hajnalová/Hušťáková/Krempaská/Javorský 2006, 221-225). V 10. storočí nebolo východné Slovensko, najmä pokiaľ ide o hornaté oblasti severovýchodných Karpát, príliš výrazne zasiahnuté expanziou maďarských kmeňov. Maďari pravdepodobne nemali záujem sa vo väčšej miere dlhodobo usadiť v povodí riek Hornád, Bodrog, Latorica, Ondava, alebo na západnej strane, tesne pri severovýchodnom oblúku Karpát. Veď okrem toho, že narazili na sieť vybudovaných hradísk, nemali v tejto oblasti dostatočné prírodné podmienky pre svoje vtedy nomádske spoločenstvo, sprevádzané veľkými stádami dobytky. Maďarské kmene tiahli viac na západ, na územia rozsiahlych nížin v Potisí a na strednom Dunaji k tesnej blíz-

Obr. 5. Percentuálny pomer potenciálneho počtu opevnených sídlisk na Morave a západnom Slovensku v 8. - 10. storočí v rámci súčasných politických hraníc, bez ohľadu na archeologickú potvrdenosť

Obr. 6. Percentuálny pomer potenciálneho počtu opevnených sídlisk na Morave a západnom Slovensku v 8. - 10. storočí v rámci predpokladaných dobových politických hraníc medzi Moravou a Nitrianskom, bez ohľadu na archeologickú potvrdenosť

kosti Frankov a následne i do centrálnych oblastí Veľkej Moravy (Čaplovič D. 1998, 149-150). Z východného Slovenska pochádzajú najstaršie vrstvy maďarských hrobov predovšetkým z prelomu 9. a 10. storočia (Ruttkey 2002d, 181). V 10. storočí môžeme na území východného Slovenska predpokladať čiastočne nenarušený vývoj, kontinuálne nadväzujúci najmä pokiaľ ide o sídliskový aspekt na veľkomoravské obdobie. Sídlisková štruktúra v niekdajších východných oblastiach už zaniknutej Veľkej Moravy sa v 10. storočí podstatne nezmenila, a to dokonca aj v oblastiach priameho etnického styku a možného, ale na východe Slovenska nie jednoznačne doloženého miešania sa slovanského a maďarského obyvateľstva

(Čaplovič D. 1998, 151; Ruttkey 1985a, 160; 2002d, 184). Výraznejšie zmeny nastávajú až v 11. - 12. storočí, keď sa východné Slovensko postupne stáva súčasťou formujúceho sa Uhorského kráľovstva (Varsik 1994).

III. Záverečné poznámky

Na Slovensku môžeme predpokladať 84 polôh, ktoré podľa príslušnej literatúry súvisia s opevnenými sídliskami na území západného a stredného Slovenska a sú datované do obdobia od prelomu 8. a 9. do 10. storočia s dôrazom na veľkomoravské obdobie (Hulínek/Čajka 2004, 105). To je 67 % z celkového počtu 126 lokalít uvedených v súpise tejto štúdie. Na Morave, pri rešpektovaní sú-

časných štátnych hraníc a aktuálneho stavu bádania, predpokladám existenciu 42 opevnených sídlisk bez ohľadu na ich archeologickú potvrdenosť s dôrazom na veľkomoravské obdobie. To je 33 % z celkového počtu 124 lokalít (obr. 5).

Do tohto počtu sú zaradené archeologicky doložené hradiská, či už bez špecifikácie alebo vyšpecifikované a potenciálne hradiská, ktoré zatiaľ nie sú relevantne potvrdené. V moravskej súdobej časti (8. – 10. stor. – predveľkomoravské a veľkomoravské obdobie, keď sú rešpektované pravdepodobné dobové hranice) na území skúmanom v práci to je 47 polôh (37 % z celkového počtu lokalít uvedených v súpise) a v nitrianskej to bolo 79 polôh (63 % z celkového počtu lokalít uvedených v súpise) (obr. 6).

Rozdielny počet lokalít medzi oboma časťami, najmä s dôrazom na obdobie Veľkej Moravy, súvisel predovšetkým s konfiguráciou terénu oboch území. Na Morave boli hustejšie sídliskové oblasti, v rámci ktorých dominovali rozsiahlejšie, často nížinné opevnené sídliská, v mnohých prípadoch aj s dvorcami v rámci, ale aj mimo opevnenej plochy. Na Slovensku, najmä v jeho severnejších častiach, je výrazne členitý horský terén, ktorý neumožňoval existenciu hustejšej koncentrácie sídlisk, respektíve sídliskových objektov. Preto sú tieto sídliská, vrátane opevnených, síce početnejšie, ale autonómnejšie a viac roztrúsené po krajine, s menšou hustotou osídlenia. Väčšie vzdialenosti medzi nimi si vynútili na viacerých vyšinných polohách budovať fortifikácie zo strategických dôvodov, najmä obranných a mocenských – upevnenie moci vládcu, kniežaťa alebo veľmoža. V podobnom duchu boli využívané aj praveké vyšinné polohy, najmä z obdobia mladšej a neskorej doby bronzovej a púchovskej kultúry. Využívanie pravekých opevnených sídlisk súviselo s dlhodobou výhodnou geografickou polohou pre ľudské osídlenie, ale často bývali tiež využité iba ako útočiská v stave akútneho nebezpečenstva, najmä v hornatom území Slovenska (Hulínek/Čajka 2004). Až po týchto faktoch mohla mať na rozdielny počet hradísk medzi Nitrianskom a Moravou aj hypoteticky vplyv možná väčšia veľkosť pôvodne Pribinovo, Nitrianskeho kniežatstva nad Moravským. Ale to je zatiaľ nepotvrdená hypotetická úvaha. Pokiaľ ide o porovnanie plošnej rozlohy území oboch dobových častí v kilometroch štvorcových s počtom hradísk na nich, tak v tomto ohľade to zatiaľ nemôže mať nápomocnú a smerodajnú funkciu. A to aj z toho dôvodu, že dobové hranice Moravského a

Nitrianskeho kniežatstva, najmä pred vznikom Veľkej Moravy nie sú zatiaľ vôbec presne jednoznačne a geograficky stanovené (názory na tento problém sa rôznia). Z toho dôvodu nie je možné presne určiť plošné rozmery oboch kniežatstiev, ale iba predpokladať územia, ktoré boli jednoznačne a neodškriepiteľne dominujúcou súčasťou kryštálu izačného územného jadra Veľkej Moravy. A práve hradiskám na tomto území je venovaná táto práca (Morava, západné a stredné Slovensko; Galuška 2004; Hulínek/Čajka 2004, 77-78). Na mnohých polohách v skúmanej oblasti tejto práce neboli realizované systematické výskumy. Z toho dôvodu bolo problematické datovanie danej lokality, analyzovanie jej hospodárskeho zázemia, jej funkčné zaradenie v kontexte včasnostredovekej spoločnosti a v neposlednom rade aj konkrétnejšia charakteristika fortifikačného systému.

III.1. Prvá kategória z hľadiska rozsahu a intenzity uskutočneného archeologického výskumu

Problémy podobného charakteru boli v oveľa menšej miere badateľné na tých polohách, kde sa vykonal rozsiahlejší archeologický výskum. Z hľadiska kvality informácií predstavujú prvú, najvyššiu kategóriu. Ich včasnostredoveké stavebné dispozície sú archeologicky doložené, prostredníctvom čoho sa dajú charakterizovať aj ich bližšie, najmä funkčné špecifiká:

* **Morava:** Břeclav (Pohansko) – hradisko s dvorcom; Brno – Líšeň (Staré Zámky) – predpokladá sa hradisko s dvorcom; Mikulčice (Valy a Štěpnice) – hradisko plus dvorec/e v okolí; Nejdek (Pohansko) – hradisko; Olomouc (Povel a Nové sady) – hradisko; Radslavice (Zelená hora) – hradisko; Rajhrad – hradisko; Staré Město – Uherské Hradiště (vrátane autonómnejších polôh – napríklad Na valách pred vznikom veľkej Moravy); Strachotín (Petrova louka) – pravdepodobne hradisko s dvorcom; Znojmo – Hradiště sv. Hypolita – hradisko.

* **Západné a stredné Slovensko:** Bojná (Valisko) – hradisko; Bratislava (hrad) – hradisko; Detva (Kalamárka) – hradisko; Devín (hrad) – hradisko; Devínska Nová Ves (Nad lomom a Na Pieskach) – dve hradiská; Divinka (Veľký Vrch) – hradisko; Ducové (Kostolec) – dvorec; Jasenovo (Vyšehrad) – hradisko; Mužla, časť Čenkov – hradisko; Nitra (hrad a Na vršku) – hradisko a predhradie alebo hradisko; Nitrianska Blatnica (Jurko) – dvorec; Nová Baňa (Zámčisko) – hradisko; Pobedim (Hradištia a Podhradištia) – hradisko; Považská Bystrica (Dedovec) – sídlisko chránené drevnou ohradou; Prie-

vidza, časť Štvrte (Hradec) – hradisko; Smolenice (Molpír) – hradisko; Svätý Jur (Neštich) – hradisko; Trenčín (hrad) – opevnené sídlisko dvorového typu?; Vyšný Kubín (Ostrá skala) – hradisko; Zvolen, miestna časť Môľová (Priekopa) – hradisko, potenciálne uvažujeme aj o špecifickejšom označení – útvar dvorového typu.

Mnohé z týchto vymenovaných lokalít boli osídlené aj v prechádzajúcich dejinných obdobiach, pričom došlo pri výstavbe včasnostredovekého hradiska k využitiu starších dispozícií, niekedy ale aj k výrazným stavebným druhotným úpravám.

III.2. Druhá kategória

Datovanie opevnených sídlisk a ich funkčné zaradenie bolo v mnohých prípadoch problematické aj na tých lokalitách, kde sa robili rozsiahlejšie archeologické výskumy. Tieto lokality patria do druhej kategórie.

Na nich je existencia výstavby včasnostredovekých hradísk doložená, ale bez výraznejšej chronologickej etapizácie. Kritériom časového zaradenia bol najmä keramický materiál, ktorý nie je dostatočne vypovedajúci. Ide najmä o polohy, ktoré sú často rámcovo datované do 9. – 10. storočia. Do tejto kategórie sú zaradené staršie opevnené sídliská, pri ktorých sú doložené náznaky, že na nich vo včasnom stredoveku došlo k stavebným úpravám. Napriek širšej rámcovosti datovania predpokladáme, že hradiská druhej kategórie existovali aj v období Veľkej Moravy. Zaradíme sem nasledujúce hradiská:

* **Morava:** Ivančice (Réna) – hradisko; Kostelec na Hané (Kozí brada) – hradisko; Lažánky (U hráze) – hradisko; Osvětímány (sv. Kliment) – hradisko, Ústí – hradisko.

* **Západné a stredné Slovensko:** Bíňa; Bošáca (Srňanský háj) – hradisko; Hrádok (intravilán) – hradisko; Hronský Beňadik (Beňadická skala) – hradisko; Istebné (Hrádok) – hradisko; Majcichov (Valy) – hradisko; Malé Kozmálovce (Grác) – hradisko; Modra – Harmónia, poloha Zámčisko – hradisko; Nitra (Lupka) – hradisko; Nitra (Martinský vrch) – hradisko?; Piešťany, osada U Fajnorov (Prašník) – hradisko; Tlmače (Hrádze) – hradisko.

III.3. Tretia kategória

Medzi hradiská tretej kategórie patria tie polohy, na ktorých bolo v starších dejinných úsekoch opevnené sídlisko, ale zo včasnostredovekého obdobia nie je zatiaľ jednoznačne dokázaná

jeho prestavba. Prípadne nie je doložený druhotný stavebný zásah do pôvodných fortifikácií. Zato sú z týchto lokalít doložené výraznejšie stopy po osídlení. Do tejto kategórie patria aj tie polohy, na ktorých sa nachádza výraznejšie včasnostredoveké osídlenie a takmer určite plnili funkciu opevneného sídliska. Pri týchto lokalitách však zatiaľ jednoznačne nevieme, z ktorého obdobia pochádzajú fortifikácie, no minimálne predpokladáme, že boli vo včasnom stredoveku stavebne upravené. Rovnako sú sem zaradené aj tie polohy, ktorých prípadné včasnostredoveké fortifikačné dispozície boli rozrušené neskoršou stredovekou zástavbou, alebo inou ľudskou činnosťou v dejinne mladšom období, prípadne polohy nielen so staršou stavebnou dispozíciou, ale aj s neskoršou stredovekou zástavbou (Beckov – hrad). Medzi hradiská tretej kategórie patria lokality:

* **Morava:** Kramolín (nevyučuje sa ani štvrtá kategória); Olomouc – centrum (olomoucký kopec) – možno aj s dvorcom; Přerov – historické jadro mesta; Vysočany nad Dyjí – Paliardiho hradisko.

* **Západné a stredné Slovensko:** Beckov – hrad; Bojnice – zámok; Kamenec pod Vtáčikom – Hrádok; Ladce, časť Tunežice – Hradište; Trenčianske Teplice – Čertova skala; Zemianske Podhradie – Martáková skala.

III. 4. Štvrtá kategória

Problematickými zostávajú tie lokality, ktoré sú medzi opevnené sídliská z 8. – 10. storočia zaradené s výraznejšími pochybnosťami, a tým sú iba potenciálnymi včasnostredovekými hradiskami. Nie je vylúčené, že ich archeologicky doložené včasnostredoveké dispozície sa prípadným výskumom potvrdia. Ďalšie sú charakterizované prevažne ako včasnostredoveké výšinné polohy iba prostredníctvom zriedkavo zastúpeného nálezu materiálu. Pretože sa na nich často našli iba keramické črepy, uvažuje sa o nich ako o potenciálnych a nie o spoľahlivo určených včasnostredovekých hradiskách (Šalkovský 2002, 123). Medzi nimi nájdeme aj také, o ktorých sa predpokladá, že ich Slovania osídlili iba sporadicky v rámci krátkodobého druhotného obsadenia niekdajšej pravekej opevnenej polohy. Počas tohto pobytu sa archeologicky nedokázal výraznejší stavebný zásah a nezachovali sa ani stopy včasnostredovekého osídlenia (Hulínek/Čajka 2004). Do štvrtej kategórie patria tieto lokality:

* **Morava:** Běloutín – Železná vrata; Běloutín – Radíčko; Bítov; Čáslavice (miestna časť Sádek) – Sá-

dek; Hornice – Turecký kopec; Chvalčov – Hostýn; Ježkovice – Černov; Kramolín (uvažujem aj o tretej kategórii); Křenov – Mařín – Zadní Arnoštov; Modrá u Velehradu; Moravičany; Nová Hradečná – poloha Hradisko; Nechvalín – dvorec?; Olomouc – kláštorne hradisko; Rokytná – Moravský Krumlov; Roštín – Brdo; Slavičím – Rudimov – Gradca; Staré Hobzí; Starý Jičín; Stavenice; Sodoměřice; Vysoké Pole – Klášťov.

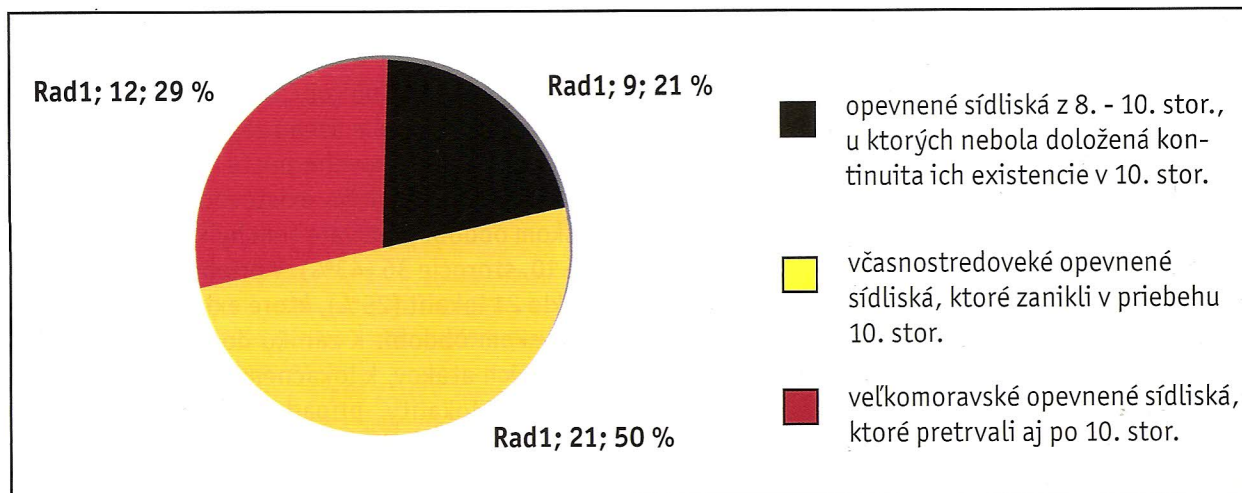
* **Západné a stredné Slovensko:** Brodské – Veleš; Dolná Maríková – Široká – Hrádok; Dolný Kubín, časť Veľký Bysterec – Trniny; Hatné – Hrádky, ľavý breh potoka; Hlohovec – intravilán; Hričovské Podhradie – Mikov kopec; Klátová Nová Ves – Šance – Cibajka; Lednica – poloha hrad; Lopušné Pažite, časť Lopušná – Hrádok; Malá Čierna – Dubica; Nemečky – Štolny; Nevidzany – breh potoka Širočina; Nitra, časť Dražovce – dvorec?; Nitra, časť Hrnčiarovce – Žibrica; Nitra – Šibeničný vrch; Nitra – Zobor; Oravský Podzámok – hrad; Piešťany, časť Kocurice – Dlhé pole; Podbranč, časť Podzámok – Starý hrad; Podhradie – Erdegovo; Prosiek – Hrádok (refúgium); Pružiná – Mesciská; Rybník – Krivín; Skalka nad Váhom – Chochel; Slovenské Pravno – Šiance; Starý Tekov – Hrádze; Sučany – Skala; Sudince; Sudovce; Tekovský Hrádok – neďaleko cintorína; Teplý Vrch – Hradištie; Trnová Hora, časť Klačany – Záhumenie; Turčianske Jaseno, časť Horné Jaseno – Hradištie; Turčianske Klačany – Hrádok; Turie – Hrádek; Zemianske Kostoľany – Hradištie; Zemianske Podhradie – Bašta; Zemianske Podhradie – Hradiská (sporadicky a krátkodobo, možno skôr navštevované refúgium); Zvolen, miestna časť Lieskovec – Hrádok; Žilina, miestna časť Zástranie – Straník.

Na polohách štvrtej kategórie sa buď nevykonala relevantný archeologický výskum, alebo povrchový prieskum nebol dostatočne informatívny. Ak sa aj na nich realizoval výkop menšieho rozsahu, tak nálezové situácie nie sú zatiaľ dostatočne vypovedajúce. Prípadne sa na nich vykonala systematický archeologický výskum, ale v osídlení dominovalo na lokalite iné dejinné obdobie a slovanské sa výraznejšie a dlhobojšie nepreukázalo. Najlepšie je tento posledne menovaný prípad archeologicky rozpoznateľný v Zemianskom Podhradí – poloha Hradiská. Tam je slovanský inventár zastúpený výrazne marginálne (*Veliačik/Romsauer 1999, 225-251*). Z týchto dôvodov sú medzi lokalitami štvrtej kategórie aj tie opevnené sídliská, ktorých včasnostredoveké osídlenie bolo archeologicky zatiaľ preukázané na veľmi sporadickej,

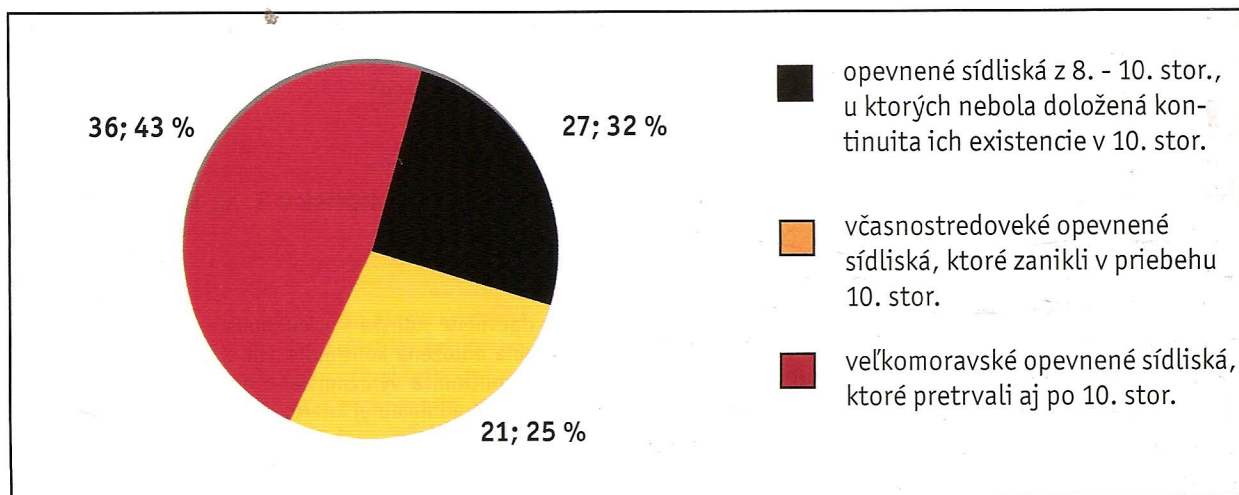
nesúvislej úrovni. Aj z toho dôvodu sa uvažuje, že plnili iba refugiálnu funkciu. Takáto situácia je archeologicky preukázaná napríklad v Skalke nad Váhom – Chochel. Ide o lokalitu archeologicky preskúmanú, na ktorej sa nachádzalo výšinné opevnené sídlisko z doby bronzovej, laténskej a rímskej. Uvažuje sa tu síce o výstavbe sakrálnej architektúry už v 9. storočí, ale vo včasnom stredoveku ide o súvislejšie neobývanú, ale dobre brániteľnú polohu, pripomínajúcu včasnostredoveké refugiálne opevnené sídlisko (*Hanuliak 1999, 309-328*). Za ďalšie archeologicky doložené včasnostredoveké refúgiá, pôvodom pochádzajúce zo staršieho obdobia, môžeme do určitej miery považovať aj Prosiek (*Budinský-Krička 1965, 183-184; Pieta 1972, 75-76; 1995, 106-107*). Na základe súčasného stavu bádania minimum dokázaných, ale prevažne a absolútne archeologicky nedoložených refúgií zatiaľ spájame s opevnenými sídliskami štvrtej kategórie.

Na Morave v 10. storočí po zániku Veľkej Moravy postupne zanikli alebo nastal radikálny úpadok funkčného významu niekdajších dominujúcich plôch. Išlo najmä o Mikulčice (kontinuita osídlenia do 11. storočia vo veľmi obmedzenej a zanedbateľnej miere), Břeclav – Pohansko (*Měřínský 2006, 962-964*). Iba do určitej miery sa tak stalo v Starom Meste – Uherskom Hradišti, keď tu nenastal ani tak úpadok, ale určitý regres, ktorý znamenal transformáciu kvality významu lokality.

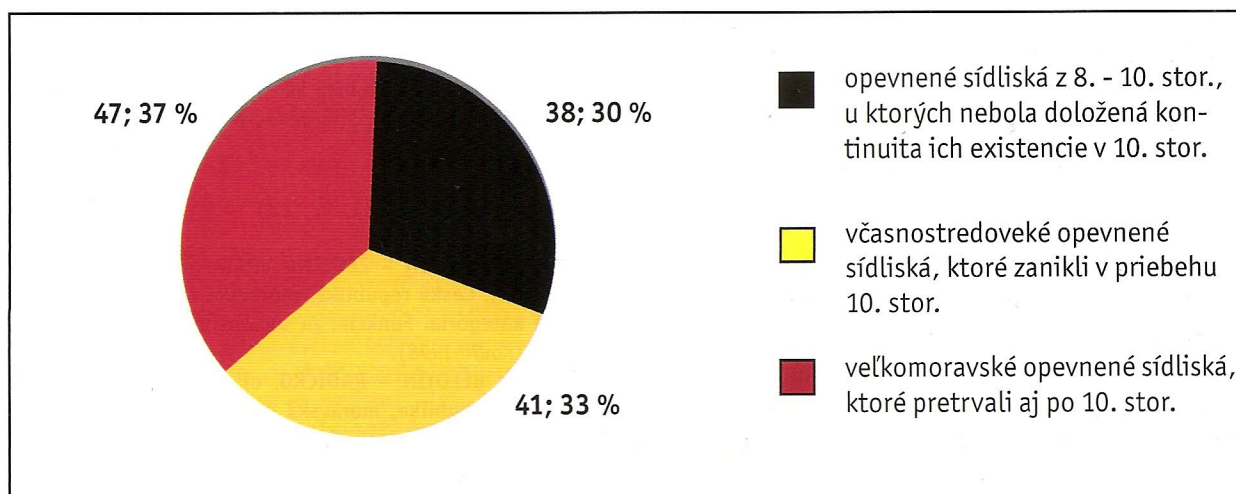
Aj keď Nitra, Bratislava a Devín po zániku Veľkej Moravy už pravdepodobne nie sú centrami štátneho útvaru, existujú aj naďalej. Na týchto významných včasnostredovekých lokalitách to dokazuje ich kontinuita osídlenia v 9. – 10. storočí. Taktiež úloha Nitry, ako významného politicko-administratívneho centra, a Bratislava, ako mocenského strediska veľkej časti západoslovenského regiónu, zrejme pretrváva. Je evidentné, že pretrvávajúci administratívno-politický význam týchto centier je badateľný aj pri formovaní sa uhorského štátu. Nitra aj Bratislava sa stávajú sídlami komitátov, ktoré predstavovali územno-administratívne členenie Uhorska. Aj ďalšie rozčlenenie hradísk v 10. storočí nadväzuje na veľkomoravské obdobie. Naďalej existujú opevnené sídliská, ktoré plnia úlohu lokálnych centier, pričom niektoré z nich sa neskôr stávajú strediskami komitátov (Trenčín, Starý Tekov). Rovnako v 10. storočí existovali strážne hradiská a refúgiá.

Obr. 7. Morava - potenciálny percentuálny pomer výskytu opevnených sídlisk s dôrazom na 10. storočie

Obr. 8. Západné a stredné Slovensko - potenciálny percentuálny pomer pretrvávania veľkomoravských opevnených sídlisk v 10. storočie

Obr. 9. Morava, západné a stredné Slovensko - potenciálny percentuálny pomer pretrvávania veľkomoravských opevnených sídlisk v 10. storočie

Charakterizovať opevnené sídliská na území Moravy, stredného a západného Slovenska na základe ich spoločenského a vojenského významu v 10. storočí, je problematickejšie ako v 9. storočí. Zánikom Veľkej Moravy sa v určitej miere narušilo dovtedajšie usporiadanie spoločnosti. Napriek tomu spoločenské a mocenské postavenie jednotlivých opevnených sídlisk, ktoré kontinuálne pretrvali z predchádzajúceho obdobia, vychádza z veľkomoravskej tradície. Len dochádza u daného hradiska či už k zmene funkcie, alebo naďalej pretrvávajú tá istá funkcia aj v 10. storočí.

Viacere strážne hradiská na území Moravy postihol podobný vývoj, súvisiaci skôr s deštrukciou ako centrálnou polohou. Celkovo však môžeme predpokladať, že nedošlo k výraznému úpadku niekdajších veľkomoravských opevnených sídlisk. Došlo iba k istému zníženiu ich počtu a zmene ich funkčného významu.

Na skúmanom území, z celkového počtu 126 lokalít z priebehu 8. – 10. storočia uvádzaných v tomto príspevku, pretrvalo (odchýlky plus/mínus 5) celé 10. storočie okolo 47 opevnených sídlisk, ktoré predtým existovali aj vo veľkomoravskom období (to je 37 %). V priebehu 10. storočia pravdepodobne zaniklo 41 lokalít (33 %), ktoré existovali vo veľkomoravskom období. K zániku došlo buď z dôvodu vojenských atakov, lokačného presunu sídiel na iné blízke polohy, prípadne došlo k ich prirodzenému zániku, lebo lokalita stratila strategický, vojenský, hospodársky a spoločenský význam. Približne 38 lokalít (30 %) z celkového počtu opevnených sídlisk v 8. – 10. storočí nie je v 10. storočí doložených. Tieto lokality buď zanikli skôr ako v 10. storočí, alebo interpretácia ich nálezovej situácie so zameraním na 10. storočie je zatiaľ za súčasného stavu poznania nezistiteľná (obr. 9).

Na skúmanom území Moravy z celkového počtu lokalít z priebehu 8. – 10. storočia pretrvalo (odchýlky plus/mínus 5) celé 10. storočie 12 opevnených sídlisk, ktoré predtým existovali aj vo veľkomoravskom období. V priebehu 10. storočia zaniklo 21 lokalít (50 %), ktoré existovali vo veľkomoravskom období. K zániku došlo buď z dôvodu vojenských atakov, lokačného presunu sídiel na iné blízke lokality, prípadne prirodzene zanikli, lebo lokalita stratila strategický, vojenský, hospodársky a spoločenský význam. Približne 9 lokalít (21 %) z celkového počtu opevnených sídlisk v 8. – 10. storočí nie je v 10. storočí doložených. Tieto lokality buď zanikli skôr ako v 10. storočí,

alebo interpretácia ich nálezovej situácie so zameraním na 10. storočie je zatiaľ za súčasného stavu poznania nezistiteľná (obr. 7).

Na skúmanom území západného a stredného Slovenska z celkového počtu lokalít z 8. – 10. storočia, ktoré predtým existovali aj vo veľkomoravskom období pretrvalo (odchýlky plus/mínus 5) celé 10. storočie 36 (43%). V priebehu 10. storočia zaniklo 21 lokalít (25%), ktoré existovali vo veľkomoravskom období. K zániku došlo buď z dôvodu vojenských atakov, k lokačnému presunu sídiel na iné blízke lokality, prípadne prirodzene zanikli, lebo lokalita stratila strategický, vojenský, hospodársky a spoločenský význam. Približne 27 lokalít (32%) z celkového počtu opevnených sídlisk v 8. – 10. storočí nie je v 10. storočí doložených. Tieto lokality zanikli buď pred 10. storočím, alebo interpretácia ich nálezovej situácie so zameraním na 10. storočie je zatiaľ za súčasného stavu poznania nezistiteľná (obr. 8).

Súpis opevnených sídlisk v 8. až 10. storočí

Vysvetlivky:

Čierna: opevnené sídliská z priebehu 8. – 10. storočia, u ktorých nebola doložená kontinuita ich existencie v 10. storočí, alebo kontinuita výraznejšieho osídlenia, čiže osídlenie pretrvalo iba v minimálnej miere.

Oranžová: včasnostredoveké opevnené sídliská, ktoré zanikli v priebehu 10. storočia. Rovnako nastalo ukončenie osídlenia danej polohy, alebo pretrvalo iba vo výrazne zanedbateľnej a fragmentárnej miere.

Červená: veľkomoravské opevnené sídliská, ktoré pretrvali aj po 10. storočí, prípadne sa na nich zachovalo kontinuálne výraznejšie a komplexnejšie osídlenie.

Farebná diferenciacia hradísk má predovšetkým potenciálny a informačný charakter a jej vedecká výpoveď nie je úplne relevantná.

Územie Moravy (obr. 11, 12, 13)

- **1. BĚLOTÍN – ŽELEZNÁ VRATA, okres Přerov, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** za súčasného stavu bádania neurčiteľná (Kouřil 1998).
- **2. BĚLOTÍN – RADÍČKO, okres Přerov, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** za súčasného stavu bádania neurčiteľná (Kouřil 1998).
- **3. BÍTOV, okres Znojmo, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** za súčasného stavu bádania neurčiteľná (Kouřil/Měřínský/Plaček 1994, 122-123).

- **4. BŘECLAV – POHANSKO, okres Břeclav, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategorie. Funkcia:** správna, sídelná i vojenská. No dôraz bol pravdepodobne kladený na hospodársku funkciu. V moravskom priestore však zohrávala pohansko-břeclavská sídlisková aglomerácia menší spoločenský význam ako dve dominujúce – mikulčická a staroměstsko-uherskohradištská (*Dostál 1967; 1970; 1975; 1979; 1985; 1986; 1988a; 1988b; 1993; Macháček 2001a; 2001b* (v oboch príspevkoch od J. Macháčka je uvedená ďalšia kompletizujúca literatúra k tejto lokalite); *2002a, 2002b; 2005* (v príspevku je uvedená tiež kompletizujúca literatúra ku lokalite); *Vignatiová 1992; 1996* (v príspevku je uvedená ďalšia kompletizujúca literatúra k tejto lokalite).
- **5. BRNO – LÍŠEŇ – STARÉ ZÁMKY, mesto Brno, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategorie. Funkcia:** hradisko plnilo centrálnu úlohu. Zaniklo na prelome 9. a 10. storočia. Následne na jeho akropole vzniklo menšie opevnené sídlisko, ktoré už zďaleka nedosahovalo niekdajší spoločenský význam polohy (*Staňa 1972, 109-171; 1985, 190; 1988, 171-172; 1996, 269-275*).
- **6. ČASLAVICE, MIESTNA ČASŤ SÁDEK – SÁDEK, okres Třebíč, kraj Vysočina, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** za súčasného stavu bádania neurčiteľná.
- **7. HORNICE – TURECKÝ KOPEC, okres Třebíč, kraj Vysočina, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** refugiálny význam lokality môže byť iba pravdepodobný. Nie je vylúčené, že prípadným archeologickým výskumom sa zmení jej funkčné zaradenie. Rovnako sa nemusí potvrdiť existencia včasnostredovekého opevneného sídliska (*Poláček 1994, 243-263; 1996b, 283-306*).
- **8. CHVALČOV – HOSTŮN, okres Kroměříž, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** môžeme iba predpokladať, že lokalita plnila potenciálnu strážnu funkciu na prelome 9. a 10. storočia, no nie je vylúčené, že bola iba refúgium. Hypoteticky to mohlo súvisieť s obdobím, keď dochádzalo k rozvráteniu veľkomoravského štátu (*Lutovský 2001, 106; Měřínský 1977; Staňa 1985, 199*).
- **9. IVANČICE – RĚNA, okres Brno-venkov, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – druhá kategorie. Funkcia:** strážna (*Bálek/Čizmář 1990, 587-592; Staňa 1985, 193; 1988, 173*).
- **10. JEŽKOVICE – ČERNOV, okres Vyškov, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** môžeme iba uvažovať o strážnej funkcii opevneného sídliska. Prípadne sa môžeme domnievať, že išlo o refúgium (*Lutovský 2001, 113; Pouлік 1988, 197, 206; Měřínský 2001a, 301*).
- **11. KOSTELEČ NA HANÉ – KOZÍ BRADA, okres Prostějov, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – druhá kategorie. Funkcia:** sídlisko z dôvodu bezpečnosti doplnili o palisádové opevnenie. Bola tu podobná forma osídlenia ako na ktoromkoľvek inom sídlisku – osade. Pravdepodobne neskoršia výstavba palisádového opevnenia môže potenciálne upozorňovať na prepojenie ochrannej funkcie pre obyvateľov sídliska so strážnou a útočistnou pre ľudí zo širšieho okolia. Porovnatelným opevneným sídliskom – osadou je Dedovec na severozápadnom Slovensku (*Lutovský 2001, 104; Šmíd 2000, 168-169*).
- **12. KRAMOLÍN, okres Třebíč, Kraj Vysočina, Česká republika, moravská část Velké Moravy – tretia až štvrtá kategorie. Funkcia:** v strednej dobe hradištnej môžeme hypoteticky uvažovať o strážnej alebo refugiálnej funkcii tohto poten-

ciálneho opevneného sídliska (*Kos/Košťurík 1972, 36-37; 1973, 20-21; 1974, 105-106; 1975, 91-92; 1978, 19; Košťurík/Kos 1980, 113; Košťurík/Kovárník 1986, 173-255; Lutovský 2001, 144, 154; Poláček 1995, 261-276; 1996b 285-297*).

- **13. KRĚNOV – MAŘÍN – ZADNÍ ARNOŠTOV, okres Svitavy, Pardubický kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** potenciálna strážna (*Lutovský 2001, 148; Novotný 1971; Staňa 1985, 199*).
- **14. LAŽÁNKY – U HRÁZE, okres Brno-venkov, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – druhá kategorie. Funkcia:** strážna (*Doležal 1997, 212-214; 1999, 342-343; Hašek/Záhora 1998; Lutovský 2001*).
- **15. LUKOV – OSTROH, okres Znojmo, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** potenciálne strážna (*Kovárník 1993, 128*).
- **16. MIKULČICE, sídlisková aglomerácia – okrem množstva polôh dominujúce lokality Valy a poloha Štěpnice (predhradie), okres Hodonín, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategorie. Funkcia:** mikulčická sídlisková aglomerácia bola významným centrom (politickým, vojenským, obchodným a sakrálnym) celého moravského kniežatstva. Mikulčická sídlisková aglomerácia patrila medzi absolútne najvýznamnejšie centrálné polohy vo Veľkej Morave. Niektorí bádatelia ju považujú za hlavné sídlo tohto štátu na čele s mojmírovskou dynastiou. Mikulčice boli dominujúce politicko-mocenské centrum Veľkej Moravy (*Klanica 1968, 628-644, 703-704; 1972, 128-188, 239-240; Kavanová 1985; 1999; Mazuch 2003; Pouлік 1957, 241-388; 1963; 1967, 692-698; 1972, 5-56; 1975; Poláček 1994; 1996a, 213-260 /ďalšia kompletizujúca literatúra k tejto lokalite je uvedená v tomto príspevku/; 1998, 359-362 /ďalšia kompletizujúca literatúra k tejto lokalite je uvedená v tomto príspevku/; 1999; 2000a; 2000b*).
- **17. MODRÁ U VELEHRADU, okres Uherské Hradiště, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** hypoteticky sa predpokladá, že kostol s cintorínom bol súčasťou včasnostredovekého dvorca, ktorý sa rozprestieral neďaleko sídliskovej aglomerácie Staré Město – Uherské Hradiště. Treba však konštatovať, že priamo pod vyvýšeninou sa nachádzala väčšia včasnostredoveká osada, ktorá mohla byť sídliskovým, aj hospodárskym zázemím prípadného dvorca. V súčasnosti sa tu nachádza archeologický skanzen venovaný opevneným sídliskám včasného stredoveku (*Gibulka 1958; Galuška 1998; 2001; 2004, 64-139; Šouša; 2005b*).
- **18. MORAVIČANY, okres Šumperk, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** za súčasného stavu bádania ťažko určiteľná (konzultácie s V. Gošom, ktorý ale absolútne vyvracia, že by sa na tejto lokalite nachádzalo včasnostredoveké opevnené sídlisko; *Goš 1971, 225-228; 1974, 80-94; 1988, 181-182, 184-185; Kouřil 1998, 357; Lutovský 2001, 196; Měřínský 1986, 45, 47; Nekvasil 1964*).
- **19. NECHVALÍN – okres Hodonín, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategorie. Funkcia:** na lokalite sa nachádzalo pohrebisko. Uvažuje sa o existencii dvorca, ale v absolútne hypotetickej a archeologicky nepotvrdennej rovine (*Galuška 2004; Klanica 1997, 42-57*).
- **20. NEJDEK – POHANSKO, okres Břeclav, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategorie. Funkcia:** hradisko vo veľkomoravskom období s najväčšou pravdepodobnosťou dominovalo svojou správnu, lokálnou územno-správnou funkciou v kontexte jeho hospodársko-obchodného významu v širšom, břeclavsko-pohanskom územnom priestore, alebo bolo centrom samostatného lokálneho

územnosprávneho celku, do určitej miery nezávislého na polohe Břeclav – Pohansko (Klanicová 2001; Novotný B. 1963; Procházka 1989, 57-58; 1990, 293; Staňa 1985, 194).

- **21. NOVÁ HRADEČNÁ – POLOHA HRADISKO, okres Olomouc, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** zatiaľ môžeme skôr hypoteticky uvažovať iba o refugiálnej funkcii polohy (Kouřil 1998, 358; Nekvasil 1978).
- **OLOMOUC, okres Olomouc, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy.**
- **22. OLOMOUC - POVEL - NOVÉ SADY – prvá kategória. Funkcia:** predveľkomoravské hradisko sa pokladá za sídlo miestneho kniežaťa a jeho družiny (Bláha 2002, 138) počas obdobia formovania sa Moravského kniežatstva s vládou Mojmirůvcov (Kouřil 1998, 358; Nekvasil 1978).
- **23. OLOMOUC – CENTRUM – OLOMOUCKÝ KOPEC, Peťrské návršie – tretia kategória. Funkcia:** viac ako pravdepodobné stredohradištné hradisko zatiaľ bez doložených fortifikácií mohlo potenciálne plniť v 9. storočí významnú úlohu nielen lokálneho centra, ale aj reprezentatívnu úlohu v rámci veľkomoravského štátu.
- **24. Olomouc – kláštorné hradisko, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** neurčiteľná. V súčasnosti nie je jednoznačne archeologicky určené, či polohu môžeme považovať za včasnostredoveké hradisko, preto ju zaradíme medzi potenciálne lokality.
- **Literatúra pre všetky lokality v úzkom olomouckom územnom priestore (aglomerácii):** Bláha 1980a, 27-40; 1980b, 301-311; 1984, 133-146; 1986, 435-440; 1988, 170-171; 1995; 2001; 2002; Dohnal 1974; 106-111; 1985, 97-113; 1994, 211-226; 1998; Lutovský 2001, 221; Michna 1982, 716-744; 1988; Novotný B. 1962, 211-217; 1964, 392-415; Richter 1959, 120-121; Staňa 1985, 192.
- **25. OSVĚTIMANY – SV. KLIMENT; okres Uherské Hradiště, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – druhá kategória. Funkcia:** dnes môžeme iba predpokladať, že ide o lokálne centrum na pomedzí brnianskeho a pomoravského regiónu (Galuška 1993; Galuška/Vaškových 2002, 89-101; Hrubý 1959; 1961; Lutovský 2001, 231; Menoušková 2001; ďalšia literatúra uvedená v tomto príspevku).
- **26. PŘEROV – HISTORICKÉ JADRO MESTA, okres Přerov, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – tretia kategória. Funkcia:** lokalita mohla zohrávať dôležitú úlohu lokálneho centra v stredohradištnom období, buď v samostatnej územno-správnej oblasti, alebo v rámci možného, hierarchicky vyššieho olomouckého regiónu (Kohoutek 1993, 94-95; Lutovský 2001, 271-272; Peška/Plaček 2002; Staňa 1970, 79-105; 1985, 192; 1998, 49-69; 1999, 760-773).
- **27. RADSLAVICE – ZELENÁ HORA, okres Vyškov, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategória. Funkcia:** malé veľkomoravské opevnené sídlisko strážneho typu. (Staňa 1964 56-59; 1985, 194; 1993, 181-197; 1996, 275-278).
- **28. RAJHRAD, okres Brno venkov, Juhomoravský kraj – prvá kategória. Funkcia:** strážna (Nekvasil 1954, 433-437, 465-468; Skutil 1983; Staňa 1985, 195; Unger/Kos 2002, 292-294).
- **29. ROKYTNÁ – MORAVSKÝ KRUMLOV, okres Znojmo, Juhomoravský kraj – štvrtá kategória. Funkcia:** za súčasného stavu poznania zatiaľ nezistená (Čižmář 2002; Lutovský 2001, 284; Novotný B. 1981a; 1981b).
- **30. ROŠTÍN – BRDO, okres Kroměříž, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kate-**
- gória. Funkcia:** za súčasného stavu bádania môžeme zatiaľ uvažovať o refugiálnej funkcii polohy (Červinka 1892; Dohnal 1988; Chybová 1998, <http://www.machara.cz/rostin/history.htm>; Menoušková 2001, 159-184; Přikryl 1890; Sklenář/Sklenářová 2002; Skutil 1961).
- **31. SLAVIČÍM – RUDIMOV – GRADCA, okres Zlín, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** možno išlo o refúgium (Dostál 1966, 162-164; Lutovský 2001, 287; Pavelčík 1958).
- **32. STARÉ HOBZÍ, okres Jindřichův Hradec, kraj Vysočina, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** môžeme iba uvažovať o potenciálnej strážnej funkcii hradiska. (Nekuda 1964; Lutovský 2001, 303; Poláček 1996b, 283-303).
- **33. STARÉ MĚSTO – UHERSKÉ HRADIŠTĚ (pravdepodobný súdobý názov Velegrad), okres Uherské Hradiště, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategória. Funkcia:** sídlisková aglomerácia Uherské Hradiště – Staré Město s rozlohou asi 400 ha bola dôležitým centrom veľkomoravského štátneho útvaru. Predpokladá sa, že popri Mikulčiciach, Břeclavi, Olomouci, Nitre, Devíne a Bratislave bola jedným z hlavných sídiel. Archeologickými výskumami doložená existencia niektorých aj honosnejších sakrálnych stavieb ju pasuje do pozície duchovného centra (Galuška 1990; 1996a; 1996b; 1997; 1998; 2000; 2001; 2004; Galuška/Vaškových 2002; Hrubý 1955).
- **34. STARÝ JIČÍN, okres Nový Jičín, Moravskoslezský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** zatiaľ neurčiteľná (Kouřil 1998, 357).
- **35. STAVENICE, Olomoucký kraj, okres Šumperk, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** na základe doterajšieho stavu poznania môžeme v 9. – 10. storočí zatiaľ hovoriť o potenciálnej útočistickej funkcii (Lutovský 2001, 311; Goš 1971; Měřínský 1986, 45).
- **36. STRACHOTÍN – PETROVA LOUKA, okres Břeclav, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategória. Funkcia:** pravdepodobne išlo o miestne veľmožské sídlo, plniace skôr funkciu strážneho charakteru, bez právomocí lokálneho centra. V kritickom období, na prelome 9. a 10. storočia, ho rozšírili na hradisko väčších rozmerov, s posilnením strážnej a útočistickej funkcie (Hašek/Měřínský 1982, 118-122; Kostelníková 1977, 58-59; Kundera/Měřínský 1989, 56; Lutovský 2001, 63; Měřínský 1981; 1985a; 1985b; Novotný B. 1963-1964; 1968, 90-92; Poulík 1948-1950; Procházka 1990, 293; Žeman/Havlíček 1977).
- **37. SUDOMĚŘICE, okres Hodonín, Juhomoravský kraj, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** za súčasného stavu bádania neurčená (Lutovský 2001, 316-317; Novotný B. 1961).
- **38. ŠUMICE – OKRES ZNOJMO, Juhomoravský kraj, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória. Funkcia:** neurčiteľná (Čižmář 2004, 246; Stuchlík/Stuchlíková 1999, 95-114).
- **39. ÚSTÍ, OKRES PŘEROV, Olomoucký kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – druhá kategória. Funkcia:** hradisko patrí plošnými rozmermi do skupiny malých strážnych opevnených sídlisk, keď dosahuje rozlohu okolo 1,6 ha. Určitú príbuznosť vykazuje s výrazne malým hradiskom (rozlohou) v Lažánkach (Kouřil 1998, 356-357; Šmíd 1991, 52; Peška/Plaček 2002).
- **40. VYSOČANY NAD DYJÍ – PALIARDIHO HRADISKO, okres Znojmo, Juhomoravský kraj, moravská část Velké Moravy – tretia kategória. Funkcia:** hradisko plnilo strážnu funk-

ciu (Lutovský 2001, 363-364; Medunová-Benešová 1977; Medunová 1990, 35-36; Poláček 1996b, 298-304; Sobotka 1950; Sobotka/Sejbal 1959, 79-98).

- **41. VYSOKÉ POLE – KLÁŠTOV, OKRES ZLÍN, Zlínsky kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: môžeme uvažovať o potenciálnej strážnej funkcii, alebo išlo o refúgium (Červinka 1928; Staňa 1985, 199).
- **42. ZNOJMO – HRADIŠTĚ SV. HYPOLITA, okres Znojmo, Juhomoravský kraj, Česká republika, moravská část Velké Moravy – prvá kategória.** Funkcia: opevnené sídlisko plnilo funkciu lokálneho správneho centra v juhozápadnej oblasti moravskej časti veľkej Moravy – v Moravskom kniežatstve (Dostál 1961, 108-116; Geisler/Procházka 1989; Kalousek 1955; Klíma 1989a; 1989b; 1993a; 1993b; 1999; 2001; 2004; Lutovský 2001, 376; Měřínský 1989, 112-113).

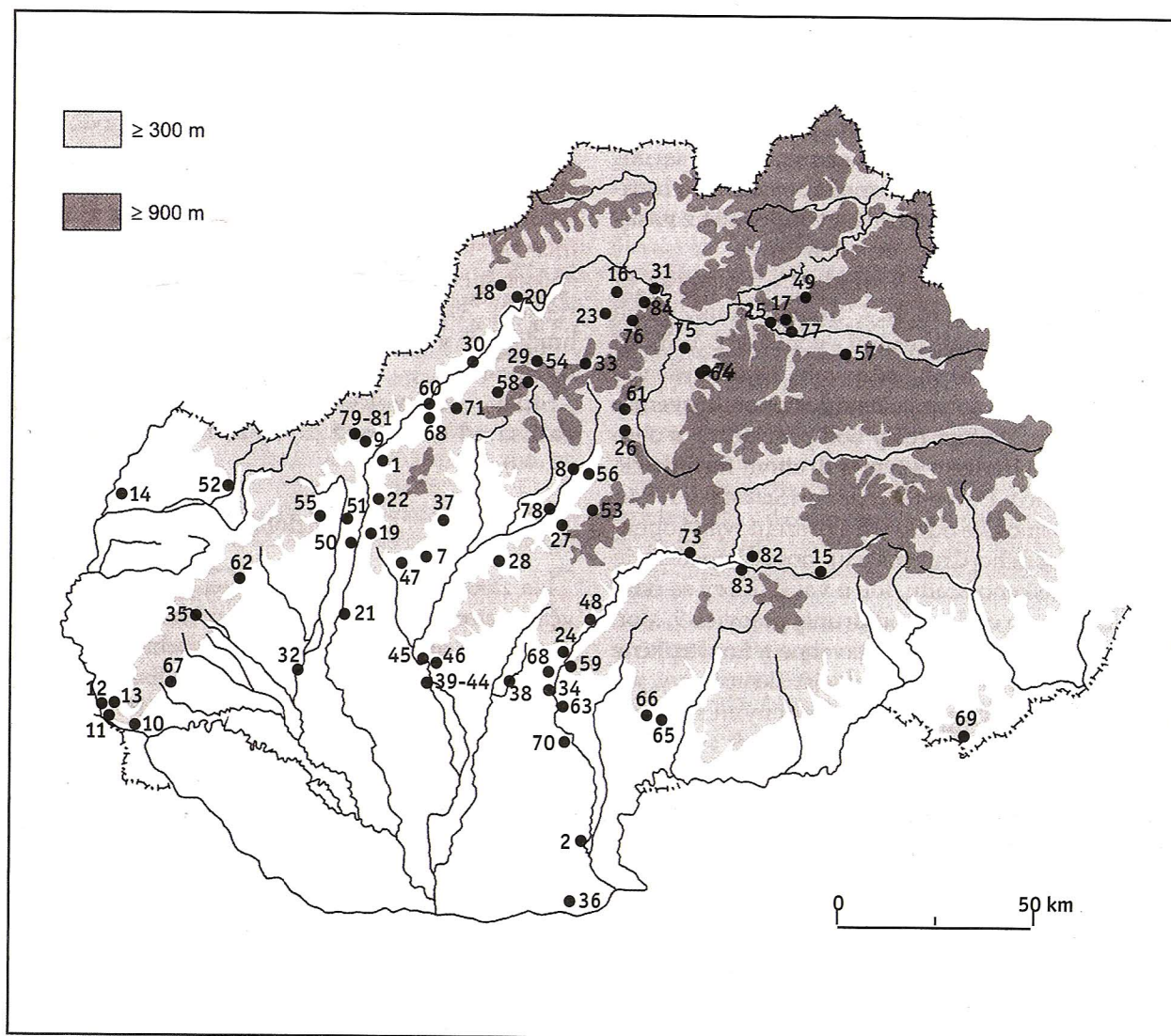
Územie Slovenska (obr. 10, 12, 13)

- **1. Beckov – hrad, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória.** Funkcia: strážna (Kodoňová/Tóthová 1995).
- **2. BÍŇA, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória.** Funkcia: strážna (Habovštiak 1966, 439-489, 1978).
- **3. BOJNÁ – VALISKO (Turecké valy), Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: centrálna do priebehu prvej polovice 9. storočia (Bača/Turčan 2007; Bialeková 1978a; Janošik/Pieta 2007; Pieta/Ruttikay 2007, 21-70; Pramene I-2 1989, 321; Turčan 2007).
- **4. BOJNÁ – BOJNÁ II, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: centrálna (Janošik/Pieta 2007; Pieta 2007, 173-190; Pieta/Ruttikay 2007, 21-70).
- **5. BOJNÁ – BOJNÁ III, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: centrálna (Janošik/Pieta 2007; Pieta 2007, 173-190, Pieta/Ruttikay 2007, 21-70).
- **6. BOJNÁ – MARHÁT (Bojná/Moravany nad Váhom), Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória.** Funkcia: centrálna (Janošik/Pieta 2007; Pieta/Ruttikay 2007, 21-70).
- **7. BOJNÁ – ÚHRAD, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória.** Funkcia: strážna (Janošik/Pieta 2007; Pieta/Ruttikay 2007, 21-70).
- **8. BOJNICE – ZÁMOK, Trenčiansky VÚC, Prievidza, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória.** Funkcia: strážna (Bialeková 1990; Pramene II 1992, 100).
- **9. BOŠÁCA – SRŇANSKÝ HÁJ, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória.** Funkcia: strážna (Pramene I-2 1989; Staššiková-Štúková 1984, 200).
- **10. BRATISLAVA – HRAD, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: centrálna opevnené sídlisko priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu (Štefanovičová 1975; 1993, 275-325; Štefanovičová/Henning/Ruttikay 2007, 237-246; Vallašek 1999).
- **11. BRATISLAVA, ČASŤ DEVÍN – HRAD, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, moravská časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: centrálna opevnené sídlisko priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami predmestského typu (Plachá/Hlavicová/Keller 1990).
- **12. BRATISLAVA, ČASŤ DEVÍNSKA NOVÁ VES – NAD LOMOM, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, moravská časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: strážna (Kraskovská 1966, 147-165).
- **13. BRATISLAVA, ČASŤ DEVÍNSKA NOVÁ VES – NA PIESKACH, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, moravská časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: strážna (Kraskovská 1962, 241-252).
- **14. BRODSKÉ – VELEŠ, Trnavský VÚC, Slovenská republika, moravská časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: potenciálna strážna (Pramene I-2 1989, 292-293).
- **15. DETVA – KALAMÁRKA, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: strážna (Šalkovský 1994a, 155-185; 1994b).
- **16. DIVINKA – VEĽKÝ VRCH, Žilinský kraj, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: lokálne centrum (Moravčík 1978, 58-59; Pramene II 1992, 187).
- **17. DOLNÝ KUBÍN, ČASŤ VEĽKÝ BYSTEREC – TRNINY, Žilinský kraj, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: potenciálne refúgium (Čaplovič P. 1987, 217-219, Hulínek/Čajka 2004).
- **18. DOLNÁ MARÍKOVÁ – POLOHA ŠIROKÁ, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: potenciálne, hypotetické refúgium (Hulínek/Čajka 2004; Moravčík 2002, 9).
- **19. DUCOVÉ – KOSTOLEC, Trnavský kraj, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória – ide o prvú fázu osídlenia.** Funkcia: veľmožské sídlo, dvorec, lokálne centrum (Ruttikay 1971, 29-48; 1972, 130-139; 1973a, 43-68; 1973b, 94-103; 1976, 190-196; 1978a, 63-71, 143-144; 1985a, 141-185; 1985b, 5-25; 1989, 57-107; 1991, 89-103; 1994, 70-83; 1998, 405-418; 2002c, 135-147, 2006, 191-197).
- **20. HATNÉ – HRÁDKY (?), Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: potenciálne refúgium (Hulínek/Čajka 2004; Moravčík 2002, 7-25).
- **21. HLOHOVEC – KAŠTIEL, Trnavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: za súčasného stavu bádania neurčiteľná (Pramene I-2 1989, 438-439).
- **22. HRÁDOK – INTRAVILÁN, Trenčiansky kraj, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória.** Funkcia: strážna (Bialeková 1978b, 84; Pramene I-2 1989, 388-390).
- **23. HRIČOVSKÉ PODHRADIE – MIKOV KOPEC, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: potenciálne refúgium (Pramene II 1992, 189).
- **24. HRONSKÝ BEŇADIK – BEŇADICKÁ SKALA, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória.** Funkcia: strážna (Habovštiak/Holčík 1975; 1979, 73-93).
- **25. ISTEBNÉ – HRÁDOK, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória.** Funkcia: strážna (Čaplovič P. 1987, 216; Hulínek/Čajka 2004).
- **26. JASENOVO – VYŠEHRAD, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória.** Funkcia: lokálne centrum (Remiášová 1975, 91-92; 1978a, 205-206; 1978b, 144-146; 1978c; 1980a, 231-233; 1980b, 13-30; 1998, 73-83).
- **27. KAMENEC POD VTÁČNIKOM – HRÁDOK, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória.** Funkcia: potenciálna strážna (Remiášová 1986, 72).
- **28. KLÁTOVÁ NOVÁ VES – ŠANCE (CIBAJKA), Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória.** Funkcia: možno potenciálne refúgium (Pramene I-2 1989, 331).

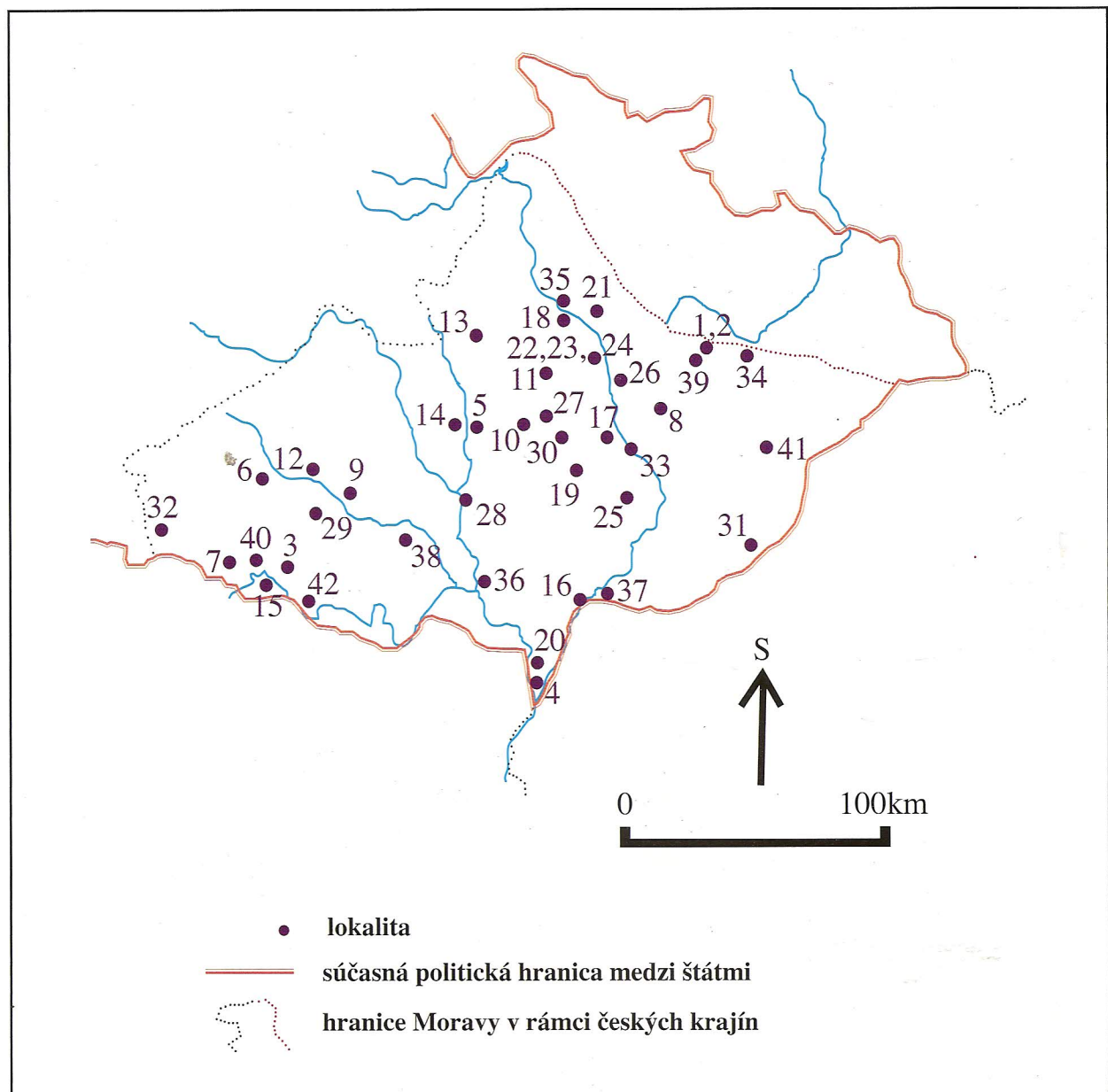
- **29. LADCE, ČASŤ TUNEŽICE – HRADIŠTE**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória. Funkcia: pravdepodobne strážna (Petrovský-Šichman 1964, 52; *Pramene II* 1992, 81-82).
- **30. LEDNICA – HRAD**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: na základe súčasného stavu bádania sa uvažuje, že ide o možné refúgium (Petrovský-Šichman 1964, 56-57; *Pramene II* 1992, 81-82).
- **31. LOPUŠNÉ PAŽITE, ČASŤ LOPUŠNÁ – HRÁDOK**, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: potenciálne refúgium (Šedo 1981, 281-282; 1987, 100-101).
- **32. MAJCICHOV – VALY (VÁRHELY)**, Trnavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória. Funkcia: lokálne centrum (Chropovský 1978, 123-124; Fottová/Henning/RuttKay 2006, 217-236, *Pramene I-2* 1989, 445).
- **33. MALÁ ČIERNA – DUBICA**, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: za súčasného stavu poznania môžeme uvažovať o útočistickej funkcii (*Pramene II* 1992, 192).
- **34. MALÉ KOZMÁLOVCE – GRÁČ (VRCH PÍPIŠKA)**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória. Funkcia: strážna, (Habovštiak 1974; 1978, 124; *Pramene I-1* 1989, 157-158).
- **35. MODRA, ČASŤ HARMÓNIA – ZÁMČISKO**, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória. Funkcia: strážna, nevylučujem, že išlo iba o refúgium (Farkaš 2001, 135-168).
- **36. MUŽLA – MIESTNA ČASŤ ČENKOV**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória – druhá fáza osídlenia v 10. stor. nestabilná, ale bez deštrukcie. Funkcia: dominujúca strážna (Hanuliak/Kuzma/Šlakovský 1993).
- **37. NEMEČKY – ŠTOLNY**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: za súčasného stavu poznania neurčiteľná, dá sa iba uvažovať o refúgiu (*Pramene I-2* 1989, 347).
- **38. NEVIDZANY – BREH POTOKA ŠIROČINA**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: za súčasného stavu poznania neurčiteľná (Bátora 1983, 36; *Pramene I-1*, 1989, 195).
- **39. NITRA – HRAD**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, Nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: centrálné opevnené sídlisko priamo podliehajúce správe kniežatstva so sídliskovými aglomeráciami pred mestského typu (Bednár 1994; 1995; 1997a; 1997b; 1998a; 1998b; 1998c; 2002, 88-97; 2004; 2005; 2007, 205-215; Bednár/Samuel 2001; 2002b; Štefanovičová/Henning/RuttKay 2007).
- **40. NITRA – LUPKA**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, Nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória. Funkcia: strážna a remeselná-hospodárske centrum (Chropovský 1962; *Pramene I-1* 1989, 201).
- **41. NITRA – MARTINSKÝ VRCH**, Nitriansky kraj, Slovenská republika, Nitrianska časť Veľkej Moravy – druhá kategória. Funkcia: strážna (Chropovský 1972, 177-179; 1978, 136).
- **42. NITRA – NA VRŠKU**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: buď predhradie hradiska na polohe hrad alebo najmä spočiatku samostatné strážne hradisko v rámci aglomerácie (Bednár 2002, 88-97; Chropovský 1972, 176-177; 1978, 135-136).
- **43. NITRA, ŠIBENIČNÝ VRCH (BORINA)**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: hypoteticky refugiálna alebo poloha absolútne dejinne nesúvisela so včasnostredovekým obdobím – nebola vtedy vyžívaná (*Pramene I-1* 1989, 196).
- **44. NITRA – ZOBOR (TEMENO)**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: hypoteticky refugiálna alebo poloha absolútne dejinne nesúvisela so včasnostredovekým obdobím – nebola vtedy vyžívaná (Bednár 2001, 29; Chropovský 1978, 135-136; RuttKay 1999b, 309; 2002b).
- **45. NITRA, ČASŤ DRÁŽOVCE**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: v 8. až 10. stor. poloha ako opevnené sídlisko s najväčšou pravdepodobnosťou nebola využívaná, panské sídlo – dvorec pochádza 11. respektíve polovice 12. stor. (Krasovská 1961, 161-184; *Pramene I - 1* 1989, 212-213; RuttKay 2002c, 2005b).
- **46. NITRA, ČASŤ HRNČIAROVCE – ŽIBRICA**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: hypoteticky refugiálna alebo poloha absolútne dejinne nesúvisela so včasnostredovekým obdobím – nebola vtedy vyžívaná (Janšák 1929, 12-16; *Pramene I-1* 1989, 214-215).
- **47. NITRIANSKA BLATNICA – OSTROH S KOSTOLOM (JURKO) A POLOHA PÚŠŤ**, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: strážna, ale aj sprievodná hospodárska funkcia v súvislosti s ťažbou limonitckej rudy, dvorec, veľmožské sídlo. (RuttKay 1975a, 97-100; 1977, 243-251; 1978a, 143-144; 1978b, 211-217; 1980a, 241-245; 1980b, 185-191; 1981, 256-260; 1998, 405-418; 2002c, 135-147; 2005a; 2006, 193-197; 2007, 20-21).
- **48. NOVÁ BAŇA – ZÁMČISKO**, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: strážna (Klísky 1976, 453-461).
- **49. ORAVSKÝ PODZÁMOK – HRAD**, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: iba hypoteticky sa dá uvažovať o strážnej alebo refugiálnej (*Pramene II* 1992, 20; Petrovský-Šichman 1964, 87).
- **50. PIEŠŤANY, ČASŤ KOCURICE – DLHÉ POLE**, Trnavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: za súčasného stavu poznania ťažko určiteľné potenciálne mohla byť strážna (*Pramene I-2* 1989, 451; Studeníková 1980, 197-198).
- **51. POBEDIM – HRADIŠŤIA A PODHRADIŠŤIA**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: významnejšie centrum v predveľkomoravskom období (Bialeková 1963; 1965; 1972a; 1972b; 1975a; 1975b; 1977; 1978a, 149-177; 1978b, 159-167; 1996, 141-148; 1998).
- **52. PODBRANČ, ČASŤ PODZÁMOK, MAJERIČKY – STARÝ HRAD**, Trnavský VÚC, Slovenská republika, moravská časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: hypoteticky strážna, (Trnavský VÚC, Dekan 1948-1949; *Pramene I-2*, 307).
- **53. PODHRADIE – ERDEGOVO**, Trenčiansky kraj, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: potenciálne refúgium, nevylučuje sa možné budúce preklasifikovanie funkcie lokality v súvislosti so včasným stredovekom (*Pramene II* 1992, 113-114).
- **54. POVAŽSKÁ BYSTRICA – DEDOVEC**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy

- prvá kategória. Funkcia: osada hospodárskeho charakteru, ktorej obyvatelia si svoju ochranu podporili vybudovaním drevenej ohrady, respektíve palisády, (*Pramene II 1992*, 84-86; *Petrovský-Šichman 1964*, 66).
- **55. PRAŠNÍK, OSADA U FAJNOROV - HRÁDOK, Trnavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - druhá kategória. Funkcia:** strážna (*Novák 1975*, 69; *1976*, 165; *1977*, 200-201; *1980a*, 190-191; *1980b*, 151-152).
- **56. PRIEVIDZA, ČASŤ ŠTVRTE (HRADEC) - HRADSKO, Trenčiansky VÚC, nitrianska časť Veľkej Moravy - prvá kategória. Funkcia:** strážna (*Bialeková/Pieta 1964*, 447-466).
- **57. PROSIEK - HRÁDOK, ŽILINSKÝ VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** refúgium (*Budinský-Krička 1965*, 183-184; *Pieta 1972*, 75-76; *1995*, 106-107).
- **58. PRUŽINNÁ, OSADA RIEDKA - MESCISKÁ, Trenčianske VÚC, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** hypoteticky refugiálna (*Pieta/Moravčík 1999*, 137; *Moravčík 2000*, 132).
- **59. RYBNÍK (BÝVA LOKALIZOVANÉ AJ DO OBCE PSIARE) - KRIVÍN, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** strážna (*Janšák 1929*, 27-30, tab. 11, obr. 31, 34; *Pramene I-1 1989*, 163-164; *Šalkovský 2002*, 125).
- **60. SKALKA NAD VÁHOM, MIESTNA ČASŤ SKALA - CHOCHEL, Trenčiansky VÚC, Trenčín - štvrtá kategória. Funkcia:** refúgium (*Hanuliak 1997a*, 16-21; *1997b*, 72-75; *1998*, 71-72; *1999*, 309-331).
- **61. SLOVENSKÉ PRAVNO - ŠIANCE, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** hypoteticky refugiálna (*Petrovský-Šichman 1964*, 82; *Pramene II 1992*, 64).
- **62. SMOLENICE - MOLPÍR, Trnavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - prvá kategória, Funkcia:** strážna (*Turčan 1994*, 75-87; *1995*, 77-82).
- **63. STARÝ TEKOV - HRÁDZE, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** potenciálne lokálne centrum (*Bednár/Fotová 2001*, 36-38; *Habovštiak 1978*, 193-195).
- **64. SUČANY - SKALA, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** hypoteticky refugiálna (*Petrovský-Šichman 1964*; *Pramene II 1992*, 65).
- **65. SUDINCE, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** hypoteticky refugiálna (*Pramene II 1992*, 170).
- **66. SÚDOVCE, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** neurčiteľná (*Pramene II 1992*, 170).
- **67. SVÄTÝ JUR - NEŠTICH, Bratislavský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - prvá kategória. Funkcia:** opevnené sídlisko vo Svätom Jure plnilo funkciu strážno-vojenskej pevnosti. Zo severovýchodnej strany chránilo vstup do Bratislavskej brány, a tým aj zároveň nepriateľský prienik do bratislavskej sídliskovej aglomerácie, ktorej bolo predsunutým strážnym bodom (*Kraskovská 1963*, 67-103).
- **68. TEKOVSKÝ HRÁDOK - NEĎALEKO CINTORÍNA, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** bližšie podrobnosti o tejto lokalite z dôvodu nevykonaného systematického výskumu nie sú známe, aj keď môžeme uvažovať, že ide o opevnené sídlisko so strážnou funkciou (*Pramene I-1 1989*, 170-171).
- **69. TEPLÝ VRCH - HRADIŠTE, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória (na obr. 5 je na mape znázornené pod číslom 66). Funkcia:** hypoteticky môžeme uvažovať, že išlo o refúgium (*Pramene II 1992*, 134).
- **70. TLMAČE (PŮVODNE KOZÁROVCE) - HRÁDZE, Nitriansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - druhá kategória (na obr. 5 je na mape znázornené pod číslom 65). Funkcia:** opevnené sídlisko z Tlmač je súčasťou systému hradísk nachádzajúcich sa v priestore Slovenskej brány. Funkciu lokálneho správneho centra tejto oblasti pravdepodobne tvorilo opevnené sídlisko v Starom Tekove na polohe Várhegy. Výšinné hradisko Tlmače - Hrádze malo strategicko-strážnu funkciu (*Habovštiak 1975*, 97-116).
- **71. TRENČIANSKE TEPLICE - ČERTOVA SKALA, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - tretia kategória. Funkcia:** pravdepodobne strážne opevnené sídlisko (*Pramene I-2 1989*, 411; *Pieta 2000*, 129-149).
- **72. TRENČÍN - HRAD, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - prvá kategória. Funkcia:** trenčianske výšinné sídlisko môžeme považovať za opevnené sídlisko dvorcového typu, ktoré plnilo politickú, vojenskú a hospodársku centrálnu funkciu v oblasti stredného Považia pravdepodobne na území od Beckova po Považskú Bystricu (*Pramene I-2 1989*, 413-414; *Nešporová 1978*, 217-223; *1993*).
- **73. TRNOVA HORA, ČASŤ KLAČANY - ZÁHUMIE, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** neurčiteľná (*Pramene II 1992*, 183).
- **74. TURČIANSKE JASENO, ČASŤ HORNÉ JASENO - HRADIŠTE, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** potenciálne opevnené sídlisko pravdepodobne refugiálneho charakteru (*Hulínek/Čajka 2004*, 107).
- **75. TURČIANSKE KLAČANY - HRÁDOK, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** neurčiteľná (*Petrovský-Šichman 1964*, 84; *Pramene II 1992*, 67).
- **76. TURIE, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória (Pramene II 1992, 199; Šedo 1976, 200). Funkcia:** s najväčšou pravdepodobnosťou ide o opevnené sídlisko refugiálneho charakteru, rozprestierajúce sa v blízkosti centrálného hradiska v Divinke (*Pramene II 1992*, 199).
- **77. VYŠNÝ KUBÍN - OSTRÁ SKALA, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - prvá kategória. Funkcia:** opevnené sídlisko pravdepodobne plnilo v prvom časovom horizonte centrálnu správnu funkciu v regióne. V ostatných obdobiach pravdepodobne plnilo strážnu funkciu, alebo funkciu lokálneho centra (vo veľkomoravskom období), prípadne si ju prerozdělilo s hradiskom v Divinke (*Čaplovič P. 1987*, 217-242; *Hulínek/Čajka 2004*).
- **78. ZEMIANSKÉ KOSTOLANY - HRADIŠTIA, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** zatiaľ sa uvažuje o refugiálnej funkcii (*Pramene II 1992*, 118).
- **79. ZEMIANSKÉ PODHRADIE - BAŠTA, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy - štvrtá kategória. Funkcia:** pravdepodobne išlo o refúgium (*Bárta 1962*, 44; *Ruttka 1975b*, 192).

- **80. ZEMIANSKÉ PODHRADIE – HRADISKÁ**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: s najväčšou pravdepodobnosťou bola poloha vo včasnom stredoveku využívaná ako refúgium, a aj to sporadicky (*Staššiková-Štukovská 1984, 200; Veliačik/Romsauer 1994, 231-232; 1999, 227, 247*).
- **81. ZEMIANSKÉ PODHRADIE – MARTÁKOVA SKALA**, Trenčiansky VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – tretia kategória. Funkcia: strážna (*Bárta 1962, 25; Dekan 1948-1949, 82; Eisner 1921, 21; Kolník 1999, 227-231; Pramene I-2 1989, 382-383*).
- **82. ZVOLEN, MIESTNA ČASŤ LIESKOVEC – HRÁDOK**, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: potenciálne opevnené sídlisko mohlo plniť strážnu funkciu v priestore Zvolenskej brány (*Pramene II 1992, 174*).
- **83. ZVOLEN, MIESTNA ČASŤ MŤOVÁ – PRIEKOPA**, Banskobystrický VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – prvá kategória. Funkcia: opevnené sídlisko (možno dvorcového typu) plnilo úlohu lokálneho územno-správneho centra v oblasti Zvolenskej brány (*Eisner 1947; Mácelová 1991, 62-63; 1992, 73; 1998, 399-404*).
- **84. ŽILINA, MIESTNA ČASŤ ZÁSTRANIE – STRANÍK**, Žilinský VÚC, Slovenská republika, nitrianska časť Veľkej Moravy – štvrtá kategória. Funkcia: opevnené sídlisko pravdepodobne mohlo plniť strážnu funkciu. Nevylučuje sa, že na lokalite sa mohlo vo včasnom stredoveku nachádzať refúgium (*Petrovský-Šichman 1964; Pramene II 1992, 199*).

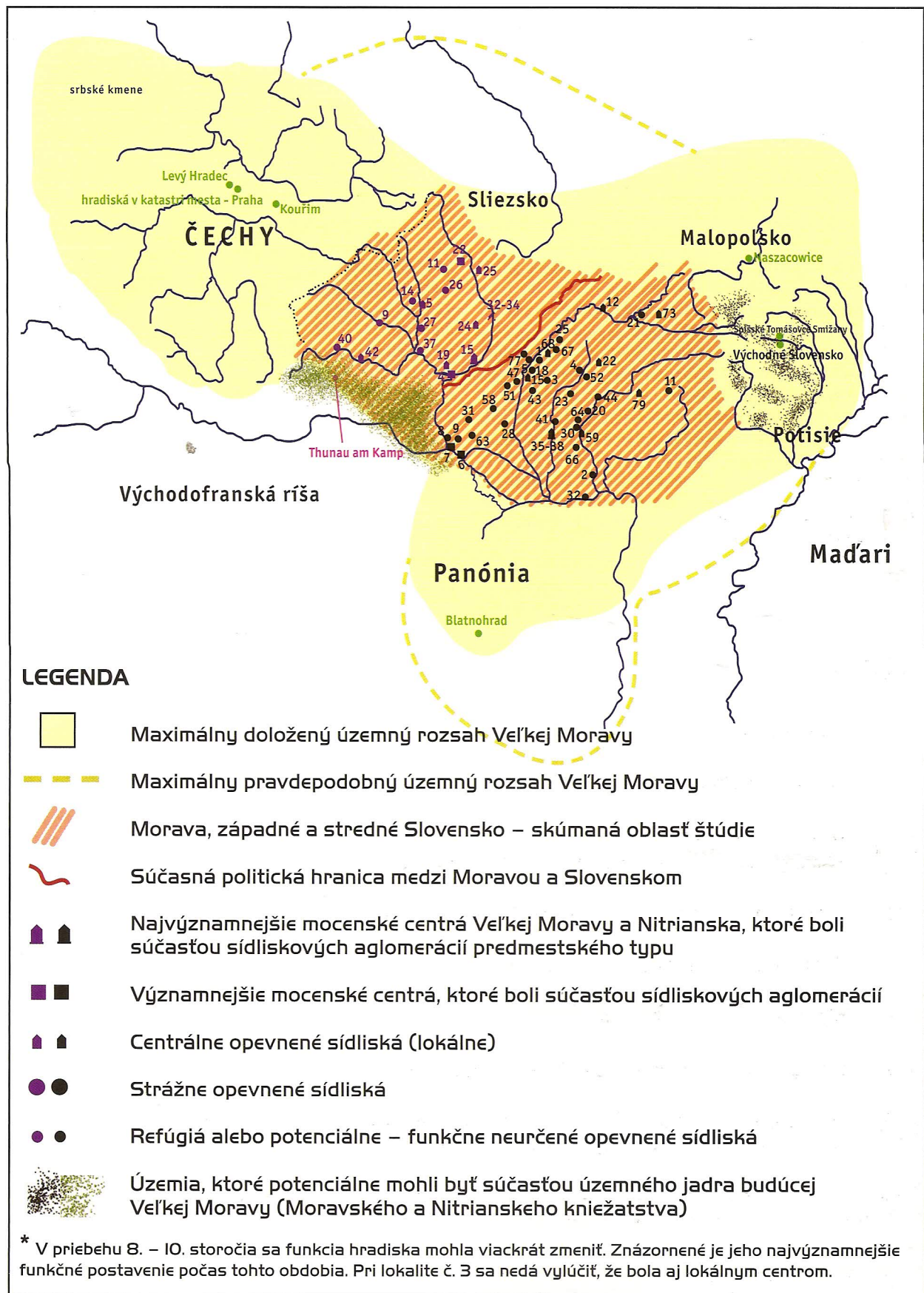
Obr. 10. Včasnostredoveké opevnené sídliská na území západného a stredného Slovenska v 8. – 10. storočí. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v súpise lokalít.

Obr. 11. Včasnostredoveké opevnené sídliská na území Moravy v rámci súčasných politických hraníc v 8. - 10. storočí. Znázornené sú archeologicky doložené, ale aj potenciálne (archeologicky nedoložené) lokality. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v súpise lokalít.

Obr. 12. Včasnostredoveké opevnené sídliská na území Moravy západného a stredného Slovenska v 8. – 10. storočí. Znázornené sú archeologicky doložené, ale aj potenciálne (archeologicky nedoložené) lokality. Čísla sú zhodné s číslami uvedenými v súpise lokalít.

Obr. 13. Územný rozsah Veľkej Moravy

Literatúra

- Avenarius 1992* – A. Avenarius: Byzantská kultúra v slovenskom prostredí v VI. – XII. stor. Bratislava 1992.
- Bálek/Čižmář 1990* – M. Bálek/M. Čižmář: Nové poznatky o hradšti Réna u Ivančic. Arch. Rozhledy 42, 1990, 582-592.
- Bača/Turčan 2007* – R. Bača/V. Turčan: Depoty z Bojne v zbierkach Archeologického múzea SNM. In: *Pieta/RuttKay/RuttKay 2007*.
- Bátora 1983* – J. Bátora: Nové archeologické lokality a nálezy z Požitavia, Ponitria a Pohronia. AVANS 1982, 1983, 36, 37.
- Bárta 1962* – J. Bárta: Bošácka dolina od praveku po prítomnosť. In: *Vlastivedný Obzor*, 1962, 35-38.
- Baxa/Glaser-Opitzová/Katkinová/Ferus 2004* – P. Baxa/R. Glaser-Opitzová/J. Katkinová/V. Ferus: Veľkomoravský kostol v Kopčanoch. Pam. Múz. 4/2004, 65.
- Baxa/Ferus/Glaser-Opitzová/Katkinová 2005* – P. Baxa/R. Glaser-Opitzová/J. Katkinová/V. Ferus: Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity v Kopčanoch. Pam. Múz. 3/2005, 48-50.
- Bednár 1994* – P. Bednár: Die Nitraer Burg im 9. – 12. Jahrhundert. In: Frühmittelalterliche Burgen Mitteleuropas bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. 4. Castrumbene-Konferenz, 10. – 13. Oktober 1994. Visegrád 1994, 18, 19.
- Bednár 1995* – P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. AVANS 1993, 1995, 31-33.
- Bednár 1997a* – P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. stor. a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry. In: R. Marsina/A. RuttKay (zost.): Svätopluk 894 – 1994. Nitra 1997, 19-32.
- Bednár 1997b* – P. Bednár: Výskum západného opevnenia hradného kopca v Nitre. AVANS 1995, 1997, 29-31.
- Bednár 1998a* – P. Bednár: Archeologický výskum na nádvorí paláca Nitrianskeho hradu. AVANS 1996, 1998, 28-31.
- Bednár 1998b* – P. Bednár: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9. – 12. Jahrhundert. In: Henning/RuttKay 1998, 371-382.
- Bednár 1998c* – P. Bednár: Hradiská. In: *Fusek/Zemene 1998*, 97.
- Bednár 2001* – P. Bednár: Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: Galuška/Kouřil/Měřínský 2001, 29-39.
- Bednár 2002* – P. Bednár: Nitra v 9. storočí (K problematike lokalizácie kniežacieho sídla a Pribinovo kostola). In: R. Marsina (ed.): Nitra v slovenských dejinách. Nitra 2002, 88-98.
- Bednár 2004* – P. Bednár: Befestigte Sitze im Umkreis von Nitra und Starý Tekov im 9. – 13. stor. In: RuttKay/RuttKay M./Bednár (Hrsg.) 2004, 11-26.
- Bednár 2005* – P. Bednár: Nitriansky hrad vo svetle archeologických objavov. In: RuttKay M. 2005a, 91-98.
- Bednár 2007* – P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. stor. In: *Pieta/RuttKay/RuttKay 2007*.
- Bednár/Fottová 2001* – P. Bednár/E. Fottová: Výskum v Starom Tekove. AVANS 2000, 2001, 36-38.
- Bednár/Fusek 1998* – P. Bednár/G. Fusek: Kontinuita slovenského osídlenia. In: *Fusek/Zemene 1998*, 109-111.
- Bednár/Samuel 2001* – P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. Slov. Arch. 49, 2001, 301-345.
- Benadik 1964* – B. Benadik: Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 151-160.
- Beninger 1964* – E. Beninger: Die Wehrlagen auf dem Burgstall zu Schiltern, Niederösterreich. In: P. Grimm (Hg.): *Varia archaeologica. Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*. Berlin 1964, 395-401.
- Beňko 1996* – J. Beňko: Starý Turiec. Martin 1996.
- Béreš 1978* – J. Béreš: Šarišské Sokolovce, okres Prešov. In: VSNS 1978, 205-207.
- Béreš/Štukovská 1980* – J. Béreš/D. Štukovská: Výskum slovenského hradiska v Spišských Tomášovciach, AVANS 1978, 1980, 42-46.
- Bialeková 1963* – D. Bialeková: Výskum slovenského hradiska v Pobedime v rokoch 1959 – 1962. Arch. Rozhledy 15, 1963, 349-364, 369-372.
- Bialeková 1965* – D. Bialeková: Výskum slovenského hradiska v Pobedime v r. 1964. Arch. Rozhledy 17, 1965, 516, 530-538.
- Bialeková 1972a* – D. Bialeková: Influence carolingienne sur l'art de la Slovaquie du sudouest sous le jour des recherches effectuées a Pobedim – distr. Trenčín. In: Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Conférence Internationale 1971 á Szeged – Budapest. Budapest 1972a, 103-110.
- Bialeková 1972b* – D. Bialeková: Výskum slovenského hradiska v Pobedime, okr. Trenčín. Arch. Rozhledy 24, 1972b, 121-129.
- Bialeková 1975a* – D. Bialeková: Pobedim. Slovanské hradisko a sídliská z 9. storočia. In: III. medzinárodný kongres slovenskej archeológie. Bratislava 7. – 14. september 1975. Nitra 1975a.
- Bialeková 1975b* – D. Bialeková: Pobedim. Überblick über die slawischen Fundstellen. In: III. internationaler Kongress für slawische Archäologie, Bratislava 7. – 14. september 1975. Nitra 1975.
- Bialeková 1977* – D. Bialeková: Sporen von Slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). Slov. Arch. 25, 1977, 103-160.
- Bialeková 1978a* – D. Bialeková: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovenskom hradisku v Pobedime. Slov. Arch. 26, 1978, 149-177.
- Bialeková 1978b* – D. Bialeková: Bojná, okres Topolčany; Bojnica, okres Prievidza; Hradec, okres Prievidza; Hrádok, okres Trenčín; Pobedim, okres Trenčín. In: VSNS 1978, 29, 83, 84, 159-167.
- Bialeková 1990* – D. Bialeková: Slovanské sídliská v Bojniciach. Štud. Zvesti AÚ SAV 26, 1990, 115-127.
- Bialeková 1996* – D. Bialeková: Der slawische Burgwall von Pobedim (Ein Beitrag zur Lösung chronologischer und gesellschaftlich-historischer Fragen). In: Staňa/Poláček 1996, 141-148.
- Bialeková 1998* – D. Bialeková: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín. In: Henning/RuttKay 1998, 383-390.
- Bialeková/Paulík 1959* – D. Bialeková/J. Paulík: Nové nálezy z „Hradíšť“ pri Pobedime. Štud. Zvesti AÚ SAV 1959, 153-158.
- Bialeková/Pieta 1964* – D. Bialeková/K. Pieta: Zisťovací výskum v Hradci, okr. Prievidza. Slov. Arch. 12, 1964, 447-466.
- Binding 1996* – G. Binding: Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765 – 1240). Darmstadt 1996.
- Bláha 1980a* – J. Bláha: K počátkům slovenského osídlení Olomouckého kopce. In: B. Dostál/J. Vignatiiová (red.): Slované v 6. – 10. století, Brno 1980, 27-40.

- Bláha 1980b* - J. Bláha: Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře olomouckých Slovanů, Brno 1980, 27-40, VVM 32, 301-311.
- Bláha 1984* - J. Bláha: Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeselnicko-kupeckého podhradí. Arch. Hist. 9, 133-146
- Bláha 1986* - J. Bláha: K otázce lokalizace „centrálních funkcí“ v areálu Olomouckého kopce, Umění 34, 435-440.
- Bláha 1988* - J. Bláha: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci. Arch. Hist. 13, 1988, 155-171.
- Bláha 1995* - J. Bláha: Několik archeologických úvah k počátkům kláštera Hradisko, Historická Olomouc 100, 83-92.
- Bláha 2001* - J. Bláha: Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. In: Galuška/Kouřil/Měřínský 2001, 41-68.
- Bláha 2002* - J. Bláha: Olomouc. In: Wiczorek/Hinz 2002, 138.
- Borkovský 1956* - I. Borkovský: Přemyslovská hradiště jako pramen historického zkoumání. Pam. Arch. 47, 1956, 348-361.
- Borkovský 1969* - I. Borkovský: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha 1969.
- Bors 1993* - K. Bors: KG Oberpfaffendorf, SG Raabs an der Thaya, Fundberichte aus Österreich 31, 1992, 521-524.
- Bubeník/Pleinerová/Profantová 1998* - J. Bubeník/I. Pleinerová/N. Profantová: Od počátku hradišť k počátku přemyslovského státu. Pam. Arch. 89, 104-145.
- Budinský-Krička 1961* - V. Budinský-Krička: Slovanské osídlení na severovýchodnom Slovensku. Slov. Arch. 9, 1961, 347-377.
- Budinský-Krička 1965* - V. Budinský-Krička: Zpráva o predbežnom archeologickom prieskume v Liptove v roku 1963. Štud. Zvesti AU SAV 15, 1965, 177-278.
- Cech 2001* - B. Cech: Thunau am Kamp - Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965 - 1990). Die keramischen Funde der frühmittelalterlichen Befestigung. Wien 2001, vrátane dát na CD, tiež 2001.
- Cibulka 1958* - J. Cibulka: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha 1958.
- Čaplovič D. 1985* - D. Čaplovič: Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. AVANS 1984, Nitra 1985, 75-77.
- Čaplovič D. 1998* - D. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998.
- Čaplovič P. 1987* - P. Čaplovič: Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987.
- Červinka 1892* - I. L. Červinka: Pravěká hradiska na Moravě. Kroměříž 1892, 22.
- Červinka 1928* - I. L. Červinka: Slované na Moravě a říše velkomoravská. Jejich rozsídlení, památky a dějiny. Brno 1928.
- Čižmář 2002* - Z. Čižmář: Moravský Krumlov (k. ú. Rokytná, okr. Znojmo). Přehled výzkumů 2002 (43), 2002, 275-276.
- Čižmář 2004* - Z. Čižmář: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha 2004.
- Čižmář/Stuchlík 1971* - M. Čižmář/S. Stuchlík: Velatické hradisko „Réna“ u Ivančic. Sborník prací Filosofické Fakulty Brno, 1971, 119-126.
- Čižmářová 1993* - J. Čižmářová: Erforschung des Burgwalles am Hostýn (Gemeinde Chvalčov, Bez. Kroměříž). Přehled výzkumů 1989, 1993, 53, 54.
- Čižmářová/Šmíd 1991* - J. Čižmářová/M. Šmíd: Rettungsgrabung am Hostým (Gemeinde Chvalčov, Bez. Kroměříž). Přehled výzkumů 1988, 1991, 73.
- Čtverák/Lutovský/Slabina/Smejtek 2003* - V. Čtverák/M. Lutovský/M. Slabina/L. Smejtek: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha 2003.
- Daim/Lauermann 2006* - F. Daim/E. Lauermann: Das Fru-hungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Monographien des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Band 64. Mainz 2006.
- Dekan 1948-1949* - J. Dekan: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku. Hist. Slovaca 6-7, Bratislava 1948-1949, 55-82.
- Dohnal 1974* - V. Dohnal: Sondáž na Dómske návrší v Olomouci (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1973, 1974 Brno, 106-111.
- Dohnal 1985* - V. Dohnal: Ranostředověké osídlení a počátky hradu v Olomouci, Časopis Slezského muzea 34 - série B, 97-113.
- Dohnal 1988* - V. Dohnal: Opevněná sídliště z doby popelnico-vých polí na Moravě. Studie Muzea Kroměřížska 1988.
- Dohnal 1994* - V. Dohnal: Ústřední část olomouckého hradu, Časopis Slezského muzea 43 - série B, 211-226.
- Dohnal 1998* - V. Dohnal: Opevnění raně středověké Olomouce. Časopis Slezského zemského muzea 47 - série B, 193-205.
- Doležal 1997* - J. Doležal: Lažánky (okr. Brno-venkov). „U hráze“, „U čertovy hráze“. Přehled výzkumů 1993-1994, 1997, 212-215.
- Doležal 1999* - J. Doležal: Lažánky (okr. Brno-venkov). „U hráze“, „U čertovy hráze“. Přehled výzkumů 1999, 1997, 342, 343.
- Dostál 1961* - B. Dostál: Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů. In: Sborník prací Filosofické Fakulty Brno E 6, 97-126
- Dostál 1966* - B. Dostál: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- Dostál 1967* - B. Dostál: Typy slovanských sídlištních objektů z Břeclavi - Pohanska. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E 12, 81-132.
- Dostál 1970* - B. Dostál: Severovýchodní předhradí Břeclavi - Pohanska. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E 15, 117-144.
- Dostál 1975* - B. Dostál: Břeclav - Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Spisy FF č. 208. Brno 1975.
- Dostál 1979* - B. Dostál: K opevnění Břeclavi - Pohanska. In: Sborník prací Filosofické Fakulty Brno E 29, Brno 1979, 143-166
- Dostál 1985* - B. Dostál: Břeclav - Pohansko III. Časně slovanské osídlení. Brno 1985.
- Dostál 1986* - B. Dostál: Velké zahloubené stavby z Břeclavi - Pohanska. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E 31, 97-137.
- Dostál 1988a* - B. Dostál: Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu. Slov. Arch. 36, 1988, 283-290.
- Dostál 1988b* - B. Dostál: Raně městské prvky hradiště Břeclavi - Pohanska, Rodná země, 1988, 146-155.
- Dostál 1993* - B. Dostál: Velkomoravský řemeselnický areál v Břeclavi - Pohansku. Jižní Morava 29, 31-53.
- Eisner 1921* - J. Eisner: Zbierka pamiatok pravekých a pamiatok na počiatku doby dejinnej v múzeu v Turčianskom Sv. Martine. Čas. MSS 18, 1921, 1-21.
- Eisner 1947* - J. Eisner: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: Slovenské dejiny I. Bratislava 1947, 120-158.
- Erben 1940* - K. J. Erben: Nestorův letopis ruský. Praha 1940.
- Farkaš 2001* - Z. Farkaš: Zistovací výskum v Modre, poloha Zámčisko. Zbor. SNM Arch. 95, 2001, 135-168.
- Felgenhauer-Schmiedt 1996* - S. Felgenhauer-Schmiedt: Archäologische Beiträge zur mittelalterlichen Siedlungsge-

- schichte im nordwestlichen Waldviertel. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Neue Folge 62/1, 1996; 201-215.
- Felgenhauer-Schmiedt 2001* – S. Felgenhauer-Schmiedt: Die Burg auf der Flur Sand bei Raabs an der Thyaya. In: Galuška/Kouřil/Měřínský 2001, 85-105.
- Felgenhauer-Schmiedt 2006* – S. Felgenhauer-Schmiedt: Niederösterreich im 10. Jahrhundert – Der archäologische Befund. In: Daim/Lauerermann 2006, 253-267.
- Fottová/Henning/Ruttkey 2007* – E. Fottová/J. Henning/M. Ruttkey: Archeologický výzkum včasnostredovekého hradiska v Majcichove. In: Pieta/Ruttkey/Ruttkey 2007.
- Friesinger 1965a* – H. Friesinger: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9. – 11. Jahrhundert Arch. Austriaca 37, 92, 93.
- Friesinger 1965b* – H. Friesinger: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9. – 11. Jahrhundert Arch. Austriaca 38, 47-56.
- Friesinger 1975* – H. Friesinger: Die Siedlungs- und Befestigungsanlagen auf der Schanze und Holzweise in Thunau, Gemeinde Gars am Kamp. Die Befestigungsanlagen in Thunau, 5000 Jahre Siedlung im Garser Raum, Katalogreihe des Krauhuletz-Museums Eggenburg 3 1975, 41-54.
- Friesinger 1976a* – H. Friesinger: Thunau am Kamp. Fundber. Österreich 15, 1976 (1977), 301-302.
- Friesinger 1976b* – H. Friesinger: Die Slawen in Niederösterreich. Wissenschaftliche Schriften Niederösterreich 15. St. Pölten – Wien 1976.
- Friesinger 1977* – H. Friesinger: Thunau am Kamp. Fundber. Österreich 16, 1977 (1978), 470-471.
- Friesinger 1991* – H. Friesinger: Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau/Gars am Kamp. Arch. Österreich 2/1, 1991, 6 n.
- Friesinger 1992* – H. Friesinger: Historische Nachrichten zur Geschichte der slawischen Befestigungsanlage von Thunau. Sborník prací Filosofické fakulty, Brno 1992.
- H. Friesinger/I. Friesinger 1977* – H. Friesinger/I. Friesinger: Niederösterreich im 9. und 10. Jh. In: Katalog: Germanen, Awaren, Slawen in Niederösterreich. Das erste Jahrtausend nach Christus. Wien 1977, 108-130.
- Friesinger/Mitscha-Märheim 1972* – H. Friesinger/H. Mitscha-Märheim: Výskum na hradisku Schanze v Thunau pri Garse. Monumentorum Tutela 8, Bratislava 1972, 209-227.
- Frolík 2001* – J. Frolík: Nejstarší církevní architektura na Pražském hradě – současný stav poznání. Měřínský/Galuška/Kouřil 2001, 107-115.
- Frolík/Maříková-Kubková/Růžičková/Zeman 2000* – J. Frolík/J. Maříková-Kubková/E. Růžičková/A. Zeman: Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu. Výpověď archeologických pramenů Praha 2000.
- Fusek/Zemene 1998* – G. Fusek/M. R. Zemene (zost.): Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť. Nitra 1998.
- Galuška 1990* – L. Galuška: 40 let archeologických výzkumů ve Starém Měste u Uherského Hradiště. In: L. Galuška (ed.): Starměstská výročí. Brno 1990, 13-19.
- Galuška 1993* – L. Galuška: Archeologický výzkum na slovan-ském hradišti sv. Klimenta u Osvětiman v roce 1989. Přehled výzkumů 1989, 73, 74.
- Galuška 1996a* – L. Galuška: Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské. Brno 1996.
- Galuška 1996b* – L. Galuška: The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge of Staré Město – Uherské Hradiště. In: Staňa/Poláček 1996, 189-197.
- Galuška 1997* – L. Galuška: K problematice předvelkomoravských opevnění Starého Města. In: Z pravěku do středověku – Aus der Urgeschichte zur Mittelalter. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy. Brno 1997, 73-78.
- Galuška 1998* – L. Galuška: Die grossmährische Siedlungsagglomeration Staré Město–Uherské Hradiště und ihre Befestigungen. In: Henning/Ruttkey 1998, 341-348.
- Galuška 2000* – L. Galuška: Najstarší dějiny Starého Města. In: Staré Město v proměnách staletí, Staré Město 2000, 29-117.
- Galuška 2001* – L. Galuška: Staroměstsko-uherskohradištská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6. – 10. století. In: Galuška/Kouřil/Měřínský 2001, 123-138.
- Galuška 2004* – L. Galuška: Slované – doteky předků. Brno 2004.
- Galuška 2005a* – L. Galuška: Archeologický skanzen v Modré u Velehradu. Velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví. Arch. Hist. 30/5, 2005, 9-22.
- Galuška 2005b* – L. Galuška: Archeologický skanzen v Modré u Velehradu – opevněné velkomoravské sídliště středního Pomoraví. Idea a současný stav. In: Ruttkey M. 2005a, 123-134.
- Galuška/Kouřil/Měřínský 2001* – L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský: Velká Morava mezi východem a západem. Brno 2001.
- Galuška/Vaškových 2002* – L. Galuška/M. Vaškových: Památník Velké Moravy. Staré Město, Uherské Hradiště, Modrá, sv. Kliment u Osvětiman. Uherské Hradiště 2002.
- Geisler/Procházka 1989* – M. Geisler/R. Procházka: Průzkum valů hradiště ve Znojmě (okr. Znojmo). Přehled výzkumů 1986, 1989, 55.
- Le Goff 1999* – J. Le Goff: Středověký člověk. In: J. Le Goff (ed.) – Středověký člověk a jeho svět. Praha 1999, 9-38.
- Le Goff 2005* – J. Le Goff: Kultura středověké Evropy. Praha 2005. (francúzsky orginál La Civilisation de l'Occident médiéval, Paříž 1964 a 1982, do českého jazyka preložil Josef Čermák).
- Goš 1971* – V. Goš: Slovanské hradiště u Stavenic na severní Moravě. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brno E 16, 225-228.
- Goš 1974* – V. Goš: Sběrka vlastivědného kroužku v Moravíčanech (okr. Šumperk). Zprávy Československé společnosti arch. 16, 69-112.
- Goš 1988* – V. Goš: Slovanské osídlení severní Moravy. In: Rodná země, Brno 1988, 181-190.
- Habovštiak 1966* – A. Habovštiak: K otázke datovania hradiska v Bíni. Slov. Arch. 14, 1966, 439-486.
- Habovštiak 1974* – A. Habovštiak: Praveké a ranohistorické sídliště v oblasti Slovenskej brány. Vlast. Čas. 23, 1974, 10.
- Habovštiak 1975* – A. Habovštiak: Hradiško z 9. – 10. stor. v Tlmačoch. Slov. Arch. 23, 1975, 97-118.
- Habovštiak 1978* – A. Habovštiak: Bíňa, okres Nové Zámky; Hronský Benadik, okres Levice; Malé Kozmálovce, okres Levice; Starý Tekov, okres Levice; Tlmače okres Levice. In: VSNS 1978, 21-25, 87-89, 124, 193-195, 215, 216.
- Habovštiak/Holčík 1979* – A. Habovštiak/Š. Holčík: Poveľkomoravské hradisko na Beňadickej skale. Zbor. SNM 73. Hist. 19, 1979, 73-93.
- Hanuliak 1997a* – M. Hanuliak: Výsledky archeologického výskumu v Skalke nad Váhom a ich vzťah k benediktínskemu opátstvu. In: Skalka pri Trenčíne. Miesto legiend a pútí. Zborník z vlastivedného seminára 23. mája 1996. Trenčín 1997, 16-21.
- Hanuliak 1997b* – M. Hanuliak: Prvá etapa výskumu v Skalke nad Váhom. AVANS 1995, 1997, 72-75.
- Hanuliak 1998* – M. Hanuliak: Druhá etapa výskumu v Skalke nad Váhom. AVANS 1996, 1998, 71, 72.

- Hanuliak 1999* – M. Hanuliak: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho miniregiónu. *Slov. Arch.* 46, 1999, 309-331.
- Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993* – M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: Mužla – Čenkov I. Osídlenie z 9. – 12. storočia. Nitra 1993.
- Harold 2007* – H. Hajnalka: Die Besiedlung Niederosterreichs im Frühmittelalter. In: Zehetmayer 2007b.
- Hašek/Měřinský 1982* – V. Hašek/Z. Měřinský: Aplikace geofyzikálních metod a výzkumné práce na hradišti Petrova louka u Strachotína (okr. Břeclav) v roce 1979. Metodologické problémy československé archeologie. Praha 1982, 118-122.
- Hašek/Záhora 1998* – V. Hašek/R. Záhora: Zpráva o archeogeofyzikální prospekci na akci Lažánky – slovanské hradisko, okr. Brno 1998.
- Havlík 1963* – L. Havlík: Staří Slované v rakouskem Podunají v době od 6. do 12. stor. Praha 1963.
- Havlík 1981-1982* – L. Havlík: Moravská společnost a stát v 9. století, II. Moravský stát a jeho vládní organizace v 9. století. *Slavia Antiqua XXVIII*, 1981-1982, 71-112.
- Havlík 1992* – L. Havlík: Kropilka o Velké Moravě. Brno 1992.
- Havlík 1994* – L. Havlík: Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů. Brno 1994.
- Hrodegh 1925* – A. Hrodegh: Die Urgeschichte. Das Waldviertel 2, 103.
- Hrubec 1980* – I. Hrubec: Návrh chronologie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. Poveľkomoravské obdobie a stredovek. *Slov. Arch.* 28, 1980, 229-237.
- Hrubý 1955* – V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha 1955.
- Hrubý 1959* – V. Hrubý: Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětíman. Časopis Moravského muzea – Vědy společenské 44, 19-70.
- Hrubý 1961* – V. Hrubý: Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětíman. Drobné tisky prehistorického oddělení Moravského muzea 1.
- Hrubý 1965* – V. Hrubý: Staré město. Velkomoravský Velehrad. Praha 1965.
- Hulínek 2003* – D. Hulínek: Velkomoravské hradiská v Dolnom Rakúsku. *Hist. revue* 14/2, 2003, 6-7.
- Hulínek 2005* – D. Hulínek: Hradiská slovanského Nitrianska. *Hist. revue* 16/3, 2005, 4-6.
- Hulínek 2006/07* – D. Hulínek: Najvýznamnejšie centrá Veľkej Moravy. *Hist. revue* 17/11-12, 2006/07, 6-15.
- Hulínek/Čajka 2004* – D. Hulínek/M. Čajka: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. *Slov. Arch.* 52 – 1, 2004, 77-120.
- Hulínek/Plachá 2000* – D. Hulínek/V. Plachá: Rímske stavby na Devíne vo svetle najnovších archeologických výskumov. Bratislava. *Spisy MM* 12, 2000, 37-48.
- Charvát 2007* – P. Charvát: Zrod českého státu. Praha 2007.
- Chropovský 1962* – B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slov. Arch.* 10, 1962b, 175-240.
- Chropovský 1972* – B. Chropovský: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. *Monumentorum Tutela* 8, 1972, 173-208.
- Chropovský 1978* – B. Chropovský: Majcichov, okres Nitra, Nitra, okres Nitra. In: *VSNS 1978*, 123, 124, 133-143.
- Chybová 1998* – H. Chybová: Pravěk a slovanské osídlení Kroměřížska. Kroměříž 1998.
- Chybová* <http://www.machara.cz/rostin/history.htm> – H. Chybová: Historie obce Roštín. Vývoj a osídlení katastrálního území obce Roštína od pravěku po vrcholný středověk na podkladě archeologických pramenů. <http://www.machara.cz/rostin/history.htm>.
- James 1997* – E. James: Frankové. Praha 1997.
- Janáček/Eršil/Spěváček/Třeštík 1980* – J. Janáček/J. Eršil/J. Spěváček/D. Třeštík: České země v období raného feudalismu (10. – 12. století). In: J. Purš/M. Kropilák (red.): Přehled dějin Československa. Praha 1980.
- Janšák 1929* – Š. Janšák: Slovenské hradiská z doby halštatskej. *Sbor. MSS* 23, 1929, 1-33.
- Janošík/Pieta 2007* – J. Janošík/K. Pieta: Nález zvona na hradišku z 9. stor. v Bojnej. In: Pieta/Ruttkey/Ruttkey 2007.
- Javorský 1977* – F. Javorský: Výsledky z archeologického výskumu v Slovenskom raji. *AVANS* 1976, 1977, 153-166.
- Javorský 1998* – F. Javorský: Kostol sv. Ladislava, kaplnka Zápoľských a kláštor minoritov v Spišskom Štvrtku. Spišská Nová Ves 1998.
- Jelínek 2008* – P. Jelínek: Výskum bratislavského Pohradia – Vydrice. *Hist. revue* 19/7-8, 2008, 123-124.
- Justová 1990* – J. Justová: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. Praha 1990.
- Kalousek 1955* – F. Kalousek: Velkomoravské hradisko ve Znojme – Hradišti na Moravě. In: *Sborník prací Filosofické fakulty Brno E* 6, 1955, 97-126.
- Kavanová 1985* – B. Kavanová: Příspěvek ke stratigrafii opevněného hradiště v Mikulčicích. *Sborník NM Historie* 31, 1985 155-159.
- Kavanová 1999* – B. Kavanová: Mikulčice – sídliště na „Klášteřísku“. Přehled výzkumů 40, 1997-1998, 1999, 65-125.
- Kern 1981* – A. Kern: Fundberichte aus Österreich 20, 1981, 513,514.
- Klanica 1968* – Z. Klanica: Zur Frage der Anfänge des Burgwalles „Valy“ bei Mikulčice. *Arch. Rozhledy* 20, 626-644, 703,704.
- Klanica 1972* – Z. Klanica: Současný stav výzkumu v Mikulčicích. *Arch. Rozhledy* 24, 128-188, 1972, 239-240.
- Klanica 1997* – Z. Klanica: Ždánicko v 6. – 9. století. In: S. Stuchlík/Z. Klanica/Z. Měřinský: Pravěk a středověk Ždánicka. Brno 1997, 39-58.
- Klanicová 2001* – E. Klanicová: Archeologické lokality z doby hradištní v zázemí hradiska Pohansko u Břeclavi. In: Z. Měřinský (ed.): Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav – Pohansko. *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana*. Brno 2001, 159-184, 31-37.
- Klíma 1989a* – B. Klíma: Nová etapa archeologických výzkumů Znojma – Hradiště. In: *Jižní Morava* 25, 125-144.
- Klíma 1989b* – B. Klíma: Nový výzkum na hradišti ve Znojme (okr. Znojmo). Přehled výzkumů 1986, 1989, 53, 54.
- Klíma 1993a* – B. Klíma: Výzkum na Hradišti sv. Hypolita 1990 (okr. Znojmo). Přehled výzkumů 1990, 1993, 90, 91.
- Klíma 1993b* – B. Klíma: Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalles Pöltzenberg (Znojmo). In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Bratislava 1991*, T 4. Bratislava, 91-96.
- Klíma 1999* – B. Klíma: Hradiště sv. Hypolita ve Znojme. Deset let archeologických výzkumů velkomoravského centra (1986 – 1995).
- Klíma 2001* – B. Klíma: Archeologický výskum ve velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojme. In: Galuška/Kouřil/Měřinský 2001, 229-241.
- Klíma 2004* – B. Klíma: Objev části velkomoravského pohřebiště pod středověkým až novověkým hřbitovem u kostela sv. Hypolita ve Znojme – hradišti. In: *Fusek* 2004, 179-190.

- Gliský 1976* – M. Kliský: Výšinné slovanské sídlisko na Zámčisku pri Novej Bani. Slov. Arch. 24, 1976, 453-461.
- Kodoňová/Tóthová 1995* – M. Kodoňová/Š. Tóthová: Hrad Beckov. Bratislava 1995.
- Kohoutek 1993* – J. Kohoutek: Výzkum v Přerově – Horním náměstí v roce 1990. Přehled výzkumů 1990, 1993, 94, 95.
- Kolník 1999* – T. Kolník: Nové pozoruhodné nálezy ze Zemianskeho Podhradia. Štud. Zvesti AÚ SAV 33, 1999, 227-231.
- Kos/Koštuřík 1972* – O. Kos/P. Koštuřík: Výskum na hradisku u Kramolína v roce 1971, okr. Třebíč. Přehled výzkumů 1971, 1972, 36, 37.
- Kos/Koštuřík 1973* – O. Kos/P. Koštuřík: Archeologický výzkum na hradisku u Kramolína v roce 1972, okr. Třebíč. Přehled výzkumů 1972, 1973.
- Kos/Koštuřík 1974* – O. Kos/P. Koštuřík: Třetí výzkumná sezóna na hradisku u Kramolína, okr. Třebíč. Přehled výzkumů 1973, 1975, 105, 106.
- Kos/Koštuřík 1975* – O. Kos/P. Koštuřík: Výskum na hradisku u Kramolína v roce 1974, okr. Třebíč. Přehled výzkumů 1974, 1975, 91, 92.
- Kos/Koštuřík 1978* – O. Kos/P. Koštuřík: Výskum na hradisku u Kramolína v roce 1976, okr. Třebíč. Přehled výzkumů 1976, 1978, 19.
- Kostelníková 1977* – M. Kostelníková: Výzkum hradiště Petrova louka u Strachotína v roce 1975 (okr. Břeclav). Přehled výzkumů 1975, 1977, 58, 59.
- Kovárník 1993*: Nové archeologické nálezy ze Znojemska a Třebíčska. Přehled výzkumů 1990, 115-126.
- Kouřil 1998* – P. Kouřil: Frühmittelalterliche Befestigungen in Schlesien und Nordmähren. In: Henning/Ruttkey 1998, 349-358.
- Kouřil 2003* – P. Kouřil: Starí Maďari a Morava z pohledu archeologie. In: Dějiny ve věku nejistot. Praha 2003, 110-146.
- Kouřil/Měřinský/Plaček 1994* – P. Kouřil/Z. Měřinský/M. Plaček: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku. Arch. Hist. 19, 1994, 121-150.
- Kraskovská 1961* – L. Kraskovská: Výskum na hradisku v Dražovciach. Štud. Zvesti AÚ SAV 6, 1961, 161-184.
- Kraskovská 1962* – L. Kraskovská: Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. Slov. Arch. 10, 1962, 241-252.
- Kraskovská 1963* – L. Kraskovská: Veľkomoravské hradisko v Jure pri Bratislave. Zbor. SNM. 57 Hist 3, 1963, 67-103.
- Kraskovská 1966* – L. Kraskovská: Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi Nad Lomom. Slov. Arch. 14, 1966, 147-165.
- Kučera 1974* – M. Kučera: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- Kundera/Měřinský 1989* – L. Kundera/Z. Měřinský: Výzkum „Petrovy louky“ u Strachotína v roce 1986 (okr. Břeclav). Přehled výzkumů 1986, 1989, 56.
- Kupfer 1999* – E. Kupfer: Der ältere babenbergische Grundbesitz in Niederösterreich und die Bedeutung der Königsschenkungen für die Entstehung der landesfürstlichen Macht. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 26, 17-65.
- Kurnatowska 2002* – Z. Kurnatowska: Centra organizace vlády. In: Wieczorek/Hinz 2002, 161-163.
- Ludíkovský 1971* – K. Ludíkovský: Keltské oppidum Hostýn (obec Chvalčov, okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 1970, 1971, 40-44.
- Lukačka 1994* – J. Lukačka: Die Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitates Nitra im 9. – 13. Jahrhundert. In: Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava 1994, 129-178.
- Lukačka 1999* – J. Lukačka: Slovensko na prahu dejín. In: Prameny k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov. Bratislava 1999, 133-217.
- Lutovský 2001* – M. Lutovský 2001: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2001.
- Lutovský/Petráň 2004* – M. Lutovský/M. Petráň: Slavníkovci, mýtus českého dejepisectví. Praha 2004.
- Mácelová 1991* – M. Mácelová: Druhá sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. AVANS 1989, 1991, 62, 63.
- Mácelová 1992* – M. Mácelová: Tretia sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. AVANS 1990, 1992, 73.
- Mácelová 1998* – M. Mácelová: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolner Beckens. In: Henning/Ruttkey 1998, 399-404.
- Macháček 2001a* – J. Macháček: Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Grossmährens. In: Galuška/Kouřil/Měřinský 2001, 275-290.
- Macháček 2001b* – J. Macháček: Pohansko u Břeclavi po roce 1990. Příspěvek ke čtyřicátému výročí zahájení archeologických výzkumů. In: Z. Měřinský (ed.): Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav – Pohansko. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Brno 2001, 159-184, 71-91.
- Macháček 2001c* – J. Macháček: Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy, metody. Brno 2001.
- Macháček 2002a* – J. Macháček: Pohansko u Břeclavi. In: Wieczorek/Hinz 2002, 115.
- Macháček 2002b* – J. Macháček: Břeclav – Pohansko V. Sídlištní aglomerace v Lesní školce. Digitální katalog archeologických pramenů. Brno 2002. 101 s., CD.
- Macháček 2005* – J. Macháček: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků. Arch. Rozhledy. 57, 2005, 100-138.
- Marsina 1999* – R. Marsina: Svedectvo listov a listín. In: Marsina/Steinhübel/Lukačka/Pauliny 1999, 19-83.
- Mazuch 2003* – M. Mazuch: Předstihový výzkum na tzv. „akropoli“ velkomoravského hradiště Mikulčice – „Valy“. Přehled výzkumů 2003 (44), 2003, 44-56.
- Medunová 1990* – A. Medunová: Jungäneolitische Idole von Paliardi-Burgwall bei Vysočany (Bez. Znojmo). Přehled výzkumů 1989, 35, 36.
- Medunová-Benešová 1977* – A. Medunová-Benešová: „Paliardiho hradisko“. Eine äneolitische Höhensiedlung bei Vysočany, Bez. Znojmo. Katalog der Funde. Brno 1977.
- Menoušková 2001* – D. Menoušková: Hradisko sv. Klimenta. In: Z. Měřinský (ed.): Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav – Pohansko. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Brno 2001, 159-184.
- Měřinský 1977* – Z. Měřinský: Zjišťovací výzkum slovanského osídlení Hostýna, obec Chvalčov (okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 1975, 60.
- Měřinský 1981* – Z. Měřinský: Archeologický výzkum hradiska „Petrova louka“ u Strachotína, Jižní Morava 17, 204-206.
- Měřinský 1985a* – Z. Měřinský: Archeologická topografie katastrálních území obcí v oblasti vodního díla Nové Mlýny (okres Břeclav). In: Jižní Morava 21, 205-220.
- Měřinský 1985b* – Z. Měřinský: Výzkum „Petrovy louky“ u Strachotína v roce 1983 (okr. Břeclav). Přehled výzkumů 1983, 1985, 47, 48.
- Měřinský 1986* – Z. Měřinský: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. Pam. Arch. 77, 18-80.
- Měřinský 1989* – Z. Měřinský: K problematice osídlení Znojem-

- ska a Bítovska v předvelkomoravském a velkomoravském období. Časopis Moravského muzea 74, 111-120.
- Měřínský 2001a* – Z. Měřínský: Die Zentren Grossmährens. In: Galuška/Kouřil/Měřínský 2001, 297-304.
- Měřínský 2001b* – Z. Měřínský: Hradisko Břeclav – Pohansko a počátky Břeclavského hradu. In: Z. Měřínský (ed.): Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav – Pohansko. Archaologia mediaevalis Moravia et Silesiana. Brno 2001, 71-91.
- Měřínský 2006* – Z. Měřínský: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu. Praha 2006.
- Michajlova 2004* – T. Michajlova: Za blagoustrojstvo na rajona okolo „administrativna“ sgrada v Preslav, Pliska – Preslav 10, 2004.
- Michna 1982* – P. J. Michna: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století). Československý časopis historický 30, 713-744.
- Michna 1988* – P. J. Michna: Počátky hradu olomouckých Přemyslovců. In: P. J. Michna/M. Pojzl: Románský palác na Olomouckem hradě. Brno 1988, 13-117.
- Mitscha-Märheim 1937* – H. Mitscha-Märheim: Oberleiserberg und seine Bedeutung im Laufe der Jahrhunderte. Ebendorf 1937.
- Mitscha-Märheim 1955/1956* – H. Mitscha-Märheim: Oberleis, Niederleis, von der Urzeit zum Mittelalter. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 33, 1955/1956, 31-41.
- Mitscha-Märheim 1958/1960* – H. Mitscha-Märheim: Archäologische Anmerkungen zur Frage der slawischen Besiedlung Niederösterreichs. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 34, 1958-1960.
- Moravčík 1978* – J. Moravčík: Divinka, okres Žilina, Považská Bystrica, okres Považská Bystrica, Žilina, okres Žilina. In: VSNS 1978, 58-60, 172-175.
- Moravčík 2000* – J. Moravčík: Prieskumy opevnení v okolí Považskej Bystrice. AVANS 1998, 2000, 131, 132.
- Moravčík 2002* – J. Moravčík: Opevnenia severozápadného Považia. Vlast. Zbor. Považia 21, 2002, 7-25.
- Müller 1991* – R. Müller: Ethnische Verhältnisse in der Umgebung von Keszthely und Zalavár im 9. – 10. Jahrhundert. In: W. Katzinger/G. Marckhgott (Red.): Baiern, Ungarn und Slawen im Donaauraum, 1991.
- Müller 1995* – R. Müller: Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungar, Komitat Zala). Sborník prací Fil. fak. Brno E40, 1995, 91-100.
- Müller 1996* – R. Müller: Ein Nebenschauplatz, die Befestigung von Fenékpusta. In: Staňa/Poláček 1996, 127-139.
- Müller 1997* – R. Müller: Die Umgebung des Zala Flusses im 8. – 10. Jahrhundert. In: D. Čaplovíč – J. Doruľa: (ed.): Central Europe in 8th – 10th Centuries. Bratislava 1997, 74-80.
- Müller 2002* – R. Müller: Die Bevölkerung von Fenékpusztá in der Frühawarezeit. In: Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend. Internationale tagung im Balaton Museum in Keszthely vom 6. bis 9. November 2000. Zalai Múzeum 11, 2002, 93-101.
- Nekuda 1964* – V. Nekuda: Příspěvek ke slovanskému osídlení Horního Podolí. Časopis Moravského muzea – Vědy společenské 49, 1964, 61-68, tab. I-XIV.
- Nekvasil 1954* – J. Nekvasil: Výzkum v Rebišovicích na Moravě ve světle archeologických výzkumů. In: Arch. Rozhledy 6, 433-437; 465-468.
- Nekvasil 1964* – J. Nekvasil: Zjišťovací výzkum na raně středověkém hradisku v Moravičanech. Přehled výzkumů 1963, 1964, 62, 63.
- Nekvasil 1978* – J. Nekvasil: K otázkám kolem hradiska u Nové Hradečné okr. Olomouc. Arch. Rozhledy 30, 1978, 490.
- Nešporová 1978* – T. Nešporová: Trenčín, okres Trenčín. In: VSNS 1978, 217-223.
- Nešporová 1993* – T. Nešporová: Najstaršie osídlenie Trenčína. In: Trenčín. Vlastivedná monografia. 1. Bratislava 1993, 33-46.
- Novák 1975* – P. Novák: Záchraný výzkum na hradišti v Prašníku. AVANS 1974, 1975, 69.
- Novák 1976* – P. Novák: Záchraný výzkum na hradišti v Prašníku. AVANS 1975, 1976, 164, 165.
- Novák 1977* – P. Novák: Výzkum hradiště v Prašníku. AVANS 1976, 1977, 200, 201.
- Novák 1980a* – P. Novák: Záchraný výzkum hradiště v Prašníku. AVANS 1978, 1980, 190, 191.
- Novák 1980b* – P. Novák: Pokračování výzkumu hradiště v Prašníku. AVANS 1979, 1980, 151, 152.
- Novotný B. 1961* – B. Novotný: Výzkum hradiště „Hrůdy“ u Sudoměřic nad Moravou. Sbor. Československé společnosti archeologické 1, 1961, 61-81.
- Novotný B. 1962* – B. Novotný: K otázce vztahu mezi stredo-hradištním a pozdne hradištním osídlením na území dnešní Moravy. Pam. Arch. 53, 1962, 211-217.
- Novotný B. 1963* – B. Novotný: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska“ u Nejdeku na lednickém ostrově. Pam. Arch. 54, 3-40.
- Novotný B. 1963-1964* – B. Novotný: Výzkum nížinného opevnění „Petrova louka“ u Strachotína. In: Sborník III. Karlu Tihelkovi k pětadesátinám. Brno 1963-1964, 167-173.
- Novotný B. 1964* – B. Novotný: K otázce osídlení Olomouckého kopce a kláštera – Hradiska ve střední a pozdní době hradištní. Pam. Arch. 55, 1964, 392-415.
- Novotný B. 1968* – B. Novotný: Záchraný výzkum na hradišti „Louka sv. Petra“ u Strachotína. Přehled výzkumů 1967, 1968, 90-92.
- Novotný B. 1971* – B. Novotný: Staroslovanské výšinné hradisko Mařín u Křenova na Svitavsku. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brno E 16, 1971, 217-223.
- Novotný B. 1981a* – B. Novotný: Archeologický výzkum hradu „Rokytná“ na Moravě z 11. až první poloviny 12. století, jeho hradský obvod a románský dvorec Řeznovice. Arch. Historica 6, 221-238.
- Novotný B. 1981b* – B. Novotný: Výzkum výšinného mladohradištního opevnění Rokytné na Moravsko-Krumlovsku, jeho hradský obvod a románský dvorec Řeznovice. Vlastivědný věstník moravský 33, 282-301.
- Pavelčík 1958* – J. Pavelčík: Slovanská pohřebiště u Rudimova okr. Val. Klobouky. Přehled výzkumů 1958, 69, 1958.
- Pauliny 1999* – J. Pauliny: Arabské správy o Slovanoch. Bratislava 1999.
- Peška/Plaček 2002* – J. Peška/M. Plaček: Dědičství věků. Nemovitě archeologické památky Přerovska. Olomouc 2002.
- Petrovský-Šichman 1964* – A. Petrovský-Šichman: Slovanské osídlenie severného Slovenska. Vlast. Zbor. Považia 6. 1964, 50-106.
- Pieta 1972* – K. Pieta: Slovanské osídlenie Liptova. Liptov 2, 1972, 67-82.
- Pieta 1995* – K. Pieta: Nové nálezy z Prosieka. AVANS 1993, 1995, 106, 107.
- Pieta 2000* – K. Pieta: Latézetlicher Burgwall und Opferplatz (?) in Trenčianske Teplice. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag. Brno 2000 129-155.

- Pieta 2007* – K. Pieta: Hradiská Bojná II. a Bojná III. In: Pieta/Ruttkay/Ruttkay 2007.
- Pieta/Moravčík 1999* – K. Pieta/J. Moravčík: Včasnostredoveké hradisko pri Pružine. AVANS 1997, 1999, 137.
- Pieta/Ruttkay/Ruttkay 2006* – K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2006.
- Pieta/Ruttkay/Ruttkay 2007* – K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007.
- Pieta/Ruttkay 2007* – K. Pieta/A. Ruttkay: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. In: Pieta/Ruttkay/Ruttkay 2006.
- Plachá/Hlavicová/Keller 1990* – V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller: Slovanský Devín. Bratislava 1990.
- Plachá/Paulík 2000* – V. Plachá/J. Paulík: Počiatky osídlenia devínskeho hradiska v mladšej dobe bronzovej. Slov. Arch. 48, 2000, 37-86.
- Plachá/Paulík 2001* – V. Plachá/J. Paulík: Najnovšie výsledky výskumu na Devíne. AVANS 2000, 2001, 161-163.
- Poláček 1994* – L. Poláček: Zum Stand der Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem 8. bis zur mitte des 11. Jahrhunderts in Südwestmähren. In: Staňa 1994, 243-263.
- Poláček 1995* – L. Poláček: Hradisko u Kramolína. Archeologický výzkum a jeho výpověď o slovanském osídlení hradiska. Vlastivědný Věstník Moravský, 1995, 261-276.
- Poláček 1996a* – L. Poláček: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice. In: Staňa/Poláček 1996, 213-260.
- Poláček 1996b* – L. Poláček: Archäologische Erforschung mährischer Höhenburgwälle. In: Staňa/Poláček 1996, 283-309.
- Poláček 1998* – L. Poláček: Neue Forschungen zum Burgwall von Mikulčice. In: Henning/Ruttkay 1998, 359-362.
- Poláček 1999* – L. Poláček: Raná grafitová keramika a otázka osídlení Mikulčic v 10. století. Arch. Rozhledy 51, 740-759.
- Poláček 2000a* – L. Poláček (Hrsg.): Studien zum Burgwall von Mikulčice IV, Brno 2000.
- Poláček 2000b* – L. Poláček: Burgwälle, Burgen und Burgstädte in Mähren. In: A. Wiczorek/H. Hinz (Hrsg): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Band 1. Stuttgart 2000, 289-292.
- Poleski 2004* – J. Poleski: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków 2004.
- Poulik 1948-1950* – J. Poulik: Jižní Morava – země dávných Slovanů. Brno 1948-1950.
- Poulik 1949* – J. Poulik: Velkomoravské středisko Staré Zámky u Brna. Arch. Rozhledy 1, 40, 45, 49-51.
- Poulik 1957* – J. Poulik: Výsledky výskumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic. Pam. Arch. 48, 241-388.
- Poulik 1963* – J. Poulik: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha 1963.
- Poulik 1967* – J. Poulik: Pevnost v lužním lese. Praha 1967.
- Poulik 1972* – J. Poulik: Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích. In: Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok 8, 1972, 5-56.
- Poulik 1975* – J. Poulik: Mikulčice – sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha 1975.
- Poulik 1985* – J. Poulik: Velká Morava. Cyrilometodějská mise, Slovo k historii 2. Praha 1985.
- Poulik 1988* – J. Poulik: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť. Slov. Arch. 36, 1988, 189-216.
- Pramene I-1 1989* – D. Bialeková (ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia I, zv. 1. Západoslóvenský kraj, Nitra 1989.
- Pramene I-2 1989* – D. Bialeková (ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia I, zv. 2. Západoslóvenský kraj, Nitra 1989.
- Pramene II 1992* – D. Bialeková (ed.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia II. Stredoslóvenský kraj, Nitra 1992.
- Procházka 1989* – R. Procházka: Zjistovací průzkum slovenského opevnění na Pohansku u Nejdek (obec Lednice, okres Břeclav). Přehled výzkumů 1986, 1989, 57, 58.
- Procházka 1990* – R. Procházka: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Jozefa Poulika. Brno 1990, 286-306.
- Příkryl 1890* – F. Příkryl: Svatý Kliment u Osvětman, Brno 1890.
- Ratkoš 1965* – P. Ratkoš: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, 141-178.
- Ratkoš 1968* – P. Ratkoš: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1968.
- Ratkoš 1984* – P. Ratkoš: Kontinuita slovanského osídlenia v 9. – 11. stor. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Hist. Štúd. 27-2, 1984, 9-38.
- Ratkoš 1990* – P. Ratkoš: Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice 1988.
- Remiášová 1975* – M. Remiášová: Archeologický výskum na hradisku Vyšehrad. AVANS 1974, 1975, 91, 92.
- Remiášová 1978a* – M. Remiášová: Pokračovanie výskumu na lokalite Vyšehrad. AVANS 1977, 1978, 205, 206.
- Remiášová 1978b* – M. Remiášová: Nitrianske Pravno – Vyšehradné, hradisko Vyšehrad, okres Prievidza. In: VSNS 1978, 144-146.
- Remiášová 1978c* – M. Remiášová: Hradisko Vyšehrad. Arch. Hist. 6, Brno 1978c, 467-471.
- Remiášová 1980a* – M. Remiášová: Pokračovanie výskumu hradiska Vyšehrad. AVANS 1978, 1980, 231-233.
- Remiášová 1980b* – M. Remiášová: Hradisko Vyšehrad. Horná Nitra 9, 1980, 13-30.
- Remiášová 1986* – M. Remiášová: Z činnosti archeologického oddelenia múzea v Bojniciach. Horná Nitra 12, 1986, 57-95.
- Remiášová 1998* – M. Remiášová: Vyšehrad ako feudálne sídlo. Stud. Arch. Slov. Mediaev. 1, 1998, 73-83.
- Richter 1959* – V. Richter: Raněstředověká Olomouc. Praha – Brno 1959.
- Rossiaud 1999* – J. Rossiaud: Měšťan a život ve městě. In: J. Le Goff (ed.): Středověký člověk a jeho svět. Praha 1999, 123-157.
- Ruttkay 1971* – A. T. Ruttkay: Druhá fáza kostolného cintorína Na Kostolci pri Ducovom. In: Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Sborník prací přednesených na III. celostátním semináři o problematice středověkých vesnic, II. Uherské Hradiště 1971, 29-48.
- Ruttkay 1972* – A. T. Ruttkay: Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, okres Trnava. Arch. Rozhledy 24, 1972, 130-139, 217-220.
- Ruttkay 1973a* – A. T. Ruttkay: Druhá fáza kostolného cintorína Na Kostolci pri Ducovom. In: Zaniklé stredoveké osady v Československu II. Uherské Hradiště 1973, 43-68.
- Ruttkay 1973b* – A. T. Ruttkay: Sídlo veľkomoravského veľmoža v Ducovom pri Piešťanoch. In: Domová pokladnica. Bratislava 1973, 94-103.

- Ruttkey 1975a* – A. T. Ruttkey: Novoobjavená včasnostredoveká rotunda a zaniknutý sídliskový región v Inoveckom pohorí pri Nitrianskej Blatnici. *Vlast. Čas.* 24, 1975, 97-100.
- Ruttkey 1975b* – A. T. Ruttkey: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. *Slov. Arch.* 23, 1975, 119-216.
- Ruttkey 1976* – A. T. Ruttkey: Výsledky výskumu v Ducovom na Kostolci v r. 1968 – 1972 a 1975. *AVANS* 1975, 1976, 190-196.
- Ruttkey 1978a* – A. T. Ruttkey: Ducové, okres Trnava; Nitrianska Blatnica, okres Topoľčany. In: *VSNS* 1978, 63-71, 143,144.
- Ruttkey 1978b* – A. T. Ruttkey: Výsledky ďalšej etapy výskumu v Nitrianskej Blatnici. *AVANS* 1977, 1978, 211-217.
- Ruttkey 1980a* – A. T. Ruttkey: Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1978. *AVANS* 1978, 1980, 241-245.
- Ruttkey 1980b* – A. T. Ruttkey: Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1979. *AVANS* 1979, 1980, 185-191.
- Ruttkey 1981* – A. T. Ruttkey: Správa o výskume v Nitrianskej Blatnici v roku 1980. *AVANS* 1980, 1981, 256-260.
- Ruttkey 1985a* – A. T. Ruttkey: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10. – 13. stor. z hľadiska archeologického bádania. In: J. Poulík/B. Chropovský a kol.: *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Praha – Bratislava 1985, 141-185.
- Ruttkey 1985b* – A. T. Ruttkey: Štruktúra osídlenia a dejiny územia Slovenska vo včasnom stredoveku. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 21, 1985, 5-25.
- Ruttkey 1989* – A. T. Ruttkey: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. stor. (Problematika a najnovšie výskumy). *Zbor. SNM.* 83 *Hist.* 29, 1989, 57-107.
- Ruttkey 1991* – A. T. Ruttkey: Slovania, veľkomoravský štát a stredoveká slovenská národnosť. In: *Dejiny dávnovekého Slovenska*. Bratislava 1991, 89-103.
- Ruttkey 1994* – A. T. Ruttkey: Slovensko v 5. – 10. stor. Náčrt dejín a pramene pre poznanie vojenstva. In: *Vojenské dejiny Slovenska I*. Bratislava 1994, 67-101.
- Ruttkey 1998* – A. T. Ruttkey: Zur frühmittelalterliche Hof-, Curtis- und Curia regalis-Frage in der Slowakei. In: *Henning/Ruttkey* 1998, 405-418.
- Ruttkey 1999a* – A. T. Ruttkey: Feudálne sídla na Slovensku do polovice 13. stor. *Pam. Múz.*, 1999, 19-23.
- Ruttkey 1999b* – A. T. Ruttkey: Počiatky stredovekej Nitry (o vzťahu hmotných a písomných prameňov). In: *Avenarius/Ševčíková* 1999, 299-327.
- Ruttkey 2002a* – A. T. Ruttkey: Vývoj štátnych štruktúr u západných Slovanov. In: *Wieczorek/Hinz* 2002, 116-118.
- Ruttkey 2002b* – A. T. Ruttkey: Nitra a Zobor. In: *Wieczorek/Hinz* 2002, 223-224.
- Ruttkey 2002c* – A. T. Ruttkey: Dvorce v 9. až 13. storočí. In: A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (ed.): *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra 2002, 135-149.
- Ruttkey 2002d* – A. T. Ruttkey: O interetnických vzťahoch po rozpade Veľkej Moravy. In: A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (ed.): *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra 2002, 179-188.
- Ruttkey 2005a* – A. T. Ruttkey: Sídla spoločenských elít na strednom Ponitří v 9. – 13. storočí. In: *Ruttkey M.* 2005, 77-90.
- Ruttkey 2005b* – A. T. Ruttkey: Archeologický výskum Kostola sv. Michala v Dražovciach a na jeho okolí. In: *Ruttkey M.* 2005, 99-108.
- Ruttkey 2006* – A. T. Ruttkey: Významné archeologické lokality z včasného stredoveku v oblasti Považského Inovca. In: *Pieta/Ruttkey/Ruttkey* 2006.
- Ruttkey 2007* – A. T. Ruttkey: O možnostiach archeológie pri historicko-demografických analýzach. In: *Ve službách archeologie* 1/2007, Brno 2007, 7-26.
- Ruttkey M. 2005a* – M. Ruttkey (ed.): *Dávne dejiny Nitry a okolia*. Nitra 2005.
- Ruttkey M. 2005b* – M. Ruttkey: Niektoré nové objavy v Nitre a okolí zo včasného a vrcholného stredoveku. In: *Ruttkey M.* 2005a, 55-76.
- Ruttkey/Ruttkey M./Bednár* 2004 – A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Bednár (Hrsg.): *Burgen und Siedlungsstruktur. Castrum Bene* 7. Nitra 2004.
- Sedlák* 1994 – V. Sedlák: Die älteste Besiedlung der Komitates Bratislava. In: *Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei (SHS 18)*. Bratislava 1994, 13- 128.
- Sklenář/Sklenářová* 2002 – K. Sklenářová/Z. Sklenářová: Roštín. In: K. Sklenář/Z. Sklenářová/M. Slabina: *Encyklopedie pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2002, 306.
- Skutil* 1961 – J. Skutil: Roštínské hradisko v Chřibech na Moravě. *Zprávy oblastního muzea v Gottwaldově*. 1961, č. 1-2, 39, 40.
- Skutil* 1983 – J. Skutil: Raně středověký Rajhrad a jeho místní a funkční proměny. In: *Historická geografie* 21, 235-253.
- Sláma* 1986 – J. Sláma: Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. *Præhistorica XI*. Praha 1986.
- Sláma* 2002 – J. Sláma: Přemyslovci a Slavníkovci.. In: *Wieczorek/Hinz* 2002, 155, 156.
- Sláma* 2006 – J. Sláma: Počátky přemyslovského státu. In: *Sommer* 2006, 30-52.
- Slivka/Čaplovič* 1983 – M. Slivka/D. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Šariša. *Študij. Zvesti AÚ SAV* 20, Nitra 1983, 273-301.
- Snášil* 2001 – R. Snášil: Grad Morava. In: *Galuška/Kouřil/Měřínský* 2001, 355-365.
- Sobotka* 1950 – J. Sobotka: Paliardiho hradisko, dávné sídliště na Želetavce. *Moravské Budějovice* 1950.
- Sobotka/Sejbal* 1959 – J. Sobotka/J. Sejbal: Paliardiho hradisko, výšinné sídliště z mladší doby hradištní datované mincemi. *Časopis Moravského muzea. Vědy společenské XLIV*, 79-98.
- Staňa* 1960 – Č. Staňa: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Lišně. *Pam. Arch.* 51, 1960, 240-293.
- Staňa* 1961 – Č. Staňa: Depot želez a žernovů na slovanském hradišti Staré Zámky u Lišně. In: *Sborník Československé společnosti archeologické* 1, 110-120.
- Staňa* 1964 – Č. Staňa: Zjišťovací výzkum na hradisku Zelená Hora u Vyškova na Morave. *Přehled výzkumů AU ČSAV v Brně* 1963, Brno 1964, 56-59.
- Staňa* 1970 – Č. Staňa: Slovanské osídlení na území města Přerova. In: *Dějiny města Přerova I. Přerov* 1970, 79-105.
- Staňa* 1972 – Č. Staňa: Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Lišně, stavební vývoj. In: *Monumentorum Tutela* 8, Bratislava 1972, 109-171.
- Staňa* 1985 – Č. Staňa: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn. 2. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung* 1982. Wien 1985, 157-200.
- Staňa* 1988 – Č. Staňa: Velkomoravské počátky Brněnska. In: *Rodná země*. Brno 1988, 168-180.
- Staňa* 1993 – Č. Staňa: Pustiměřský hrad. *Arch. Hist.* 18, 1993, 181-197.
- Staňa* 1994 – Č. Staňa (ed.): *Slawische keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Internationale Tagungen in Mikulčice I*. Brno, 1994.

- Staňa 1996* – Č. Staňa: Archäologische Erforschung mährischer Höhenburgwälle. In: Staňa/Poláček 1996.
- Staňa 1998* – Č. Staňa: Přerov – eine Burg des Boleslaw Chrobry in Mähren. In: Henning/Ruttkey 1998.
- Staňa 1999* – Č. Staňa: Dva unikátní raně středověké nálezy z Přerova na Moravě (kožený svršek boty a olovené mincovní závaží). In: Arch. Rozhledy 51, 760-773.
- Sommer 2006* – P. Sommer (ed.): České země v raném středověku. Praha 2006.
- Sós 1973* – A. Sós: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22, München 1973.
- Staššíková-Štukovská 1984* – D. Staššíková-Štukovská: Výsledky průzkumu na střednom Považí. AVANS 1983, 1984, 199-208.
- Staššíková-Štukovská/Šalkovský/Béřeš/Hajnalová/Hušťaková/Krempaská/Javorský 2006* – D. Staššíková-Štukovská/P. Šalkovský/J. Béřeš/E. Hajnalová/E. Hušťaková/Z. Krempaská/F. Javorský: Včasnostredovéké hradisko I Spišské Tomášovce – Smižany – 1. etapa spracovania, 2006, Zbor. SNM, C, Archeológia 16, 2006, 167-234.
- Steinhübel 1998a* – J. Steinhübel: Pôvod a najstaršie dejiny Nitrianskeho kniežatstva. Hist. Čas. 46/3, Bratislava 1998, 369-416.
- Steinhübel 1998b* – J. Steinhübel: Kniežatá Michal a Štefan. Knieža Poznan. In: Fusek/Zemene 1998, 111-114.
- Steinhübel 1998c* – J. Steinhübel: Pribinova Nitra. In: Fusek/Zemene 1998, 91, 92.
- Steinhübel 1999* – J. Steinhübel: Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. Hist. Čas. 47/4, 1999, 569-614.
- Steinhübel 2000a* – J. Steinhübel: Uhorské kráľovstvo a Nitrianske kniežatstvo za vlády Štefana I. Hist. Čas. 48/1, 2000, 3-34
- Steinhübel 2000b* – J. Steinhübel: Das Fürstentum von Neutra (Nitra) im Grossmährischen Reich und Ungarn. In: A. Wiczorek/H. Hinz (Hrsg.): Europas Mitte um 1000 Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Band 1. Stuttgart 2000, 311-313.
- Steinhübel 2004* – J. Steinhübel: Nitrianske kniežatstvo. Rozprávanie o dejinách nášho územia a okolitých krajín od sťahovania národov do začiatku 12. stor. Bratislava 2004.
- Steinhübel 2007* – J. Steinhübel: Die Herrschaft der Ungarn über die Slowakei. Slawen, Ungarn, Baiern und Sachsen in den Jahren 896-921. In: Zehetmayer 2007b.
- Studeníková 1980* – E. Studeníková: Sídliškové nálezy z Piešťan – Kocuríc. AVANS 1979, 1980, 197, 198.
- Szameit 1995* – E. Szameit: Gars-Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum. In: H. J. Brachmann (Hrsg.): Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa. Berlin 1995, 274 ff.
- Szameit 1998* – E. Szameit: Zum frühmittelalterlichen Burgwall von Gars/Thunau. Bemerkungen zu den Fortifikationsresten und der Innenbebauung. Ein Vorbericht. In: Henning/Ruttkey 1998, 71-79.
- Szöke 2002* – B. M. Szöke: Karolínska Civitas Mosaburg (Zalavár). In: Wiczorek/Hinz 2002
- Šalkovský 1987* – P. Šalkovský: Velikomoravskije gorodišča Slovakii. In: Trudy piatogo meždunarodnogo kongressa slavianskoj archeologii. I-2b. Moskva 1987, 126-133.
- Šalkovský 1988a* – P. Šalkovský: Druhá etapa zisťovacieho výskumu v Detve. AVANS 1987, 1988, 129, 130.
- Šalkovský 1988b* – P. Šalkovský: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej. Slov. Arch. 36, 1988, 379-414.
- Šalkovský 1994a* – P. Šalkovský: Frühmittelalterliche Burgwal bei Detva. Slov. Arch. 42, 1994, 155-185.
- Šalkovský 1994b* – P. Šalkovský: Hradisko v Detve. Katalóg archeologických prameňov z doby bronzovej, halštatskej, laténskej a rímskej, z obdobia sťahovania národov a včasného stredoveku. Nitra 1994.
- Šalkovský 2002* – P. Šalkovský: Hradiská na Pohroní. In: A. Ruttkey/Ruttkey M./P. Šalkovský (ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 123-135.
- Šalkovský 2006* – P. Šalkovský: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska. Slov. Arch. 54-2, 2006, 239-257.
- Šedo 1976* – O. Šedo: Nové nálezy zo stredovekého opevnenia Hrádek a zo sídliska Za hrádek v Turí. AVANS 1975, 1976, 200, 201.
- Šedo 1981* – O. Šedo: Druhá sezóna výskumu v Lopušných Pažitiach. AVANS 1980, 1981, 281, 282.
- Šedo 1987* – O. Šedo: Prieskum na trase plynovodu medzi Horným Vadičvom a Kysuckým Novým Mestom. AVANS 1986, 1987, 100, 101.
- Šmíd 1991* – M. Šmíd: Včasnostredoveký materiál z hradiska pri Ústí (okres Přerov). Přehled výzkumů 1988, 1991, 52.
- Šmíd 2000* – M. Šmíd: Kostelec na Hané (okres Prostějov). Přehled výzkumů 1999, 2000, 168, 169.
- Šolle 1981* – M. Šolle: Kouřim v průběhu věků. Praha 1981.
- Štefanovičová 1975* – T. Štefanovičová: Bratislavský hrad v 9. stor. Bratislava 1975.
- Štefanovičová 1989a* – T. Štefanovičová: K niektorým problémom veľkomoravských hradísk na Slovensku. Časopis Moravského musea 74, Brno 1989, 89-98.
- Štefanovičová 1989b* – T. Štefanovičová: Osudy starých Slovanov. Bratislava 1989.
- Štefanovičová 1993* – T. Štefanovičová: Slovanská Bratislava. In: T. Štefanovičová (zost.): Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 275-325.
- Štefanovičová 1995* – T. Štefanovičová: Zur frühstädtischen Entwicklung ausgewählter großmährischen Zentren. In: Burg – Burgstadt – Stadt zur genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentrum in Ostmitteleuropa. Berlin : Akademie Verlag 1995, 265-273.
- Štefanovičová 2002* – T. Štefanovičová: Devín a Bratislava: dva významné body včasného stredoveku na strednom Dunaji. In: A. Wiczorek – H. H. Hinz (Hrsg.): Europas um 1000. Beiträge zur Geschichte und Archäologie. 1. stuttgart 2000, 121-125.
- Štefanovičová 2004a* – T. Štefanovičová: Die Bratislavaer Burg im Früh- und Hochmittelalter und ihr Siedlungshinterland. In: Ruttkey/Ruttkey M./Bednár 2004, 289-96.
- Štefanovičová 2004b* – T. Štefanovičová: Výskum dómu sv. Martina. In: T. Štefanovičová a kol.: Dóm sv. Martina v Bratislave. Archeologický výskum 2002-2003. Bratislava 2004.
- Štefanovičová/Henning/Ruttkey 2007* – T. Štefanovičová/J. Henning/M. Ruttkey: Možnosti prezentácie veľkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade. In: Pieta/Ruttkey/Ruttkey 2007.
- Tomka 2004* – P. Tomka: Kulturwechsel der spätantiken Bevölkerung eines Auxiliarkastells: Fallbeispiel Arrabona. In: H. Friesinger/A. Stuppner (Hrsg.): Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Band 57. Wien 2004, 389-401.
- Tóth 1999/2000* – E. Tóth: Mosaburg und Moosburg. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 51. Budapest 1999/2000, 441-454.

- Trnka 1981* - G. Trnka: Die ur- und frühgeschichtliche Besiedlung des Burgstalles von Schiltern, NÖ, Wien 1981.
- Trnka/Tuzar 1981* - G. Trnka/J. Tuzar: Fundberichte aus Österreich 20, 1981, 545-546.
- Třeštík 1997* - D. Třeštík: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin. Praha 1997.
- Třeštík 2001* - D. Třeštík: Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791 - 871. Praha 2001.
- Třeštík 2006* - D. Třeštík: Zformování se střední Evropy a symbolický rok 1000. In: Sommer 2006.
- Turčan 1994* - V. Turčan: Ďalšie slovanské nálezy zo Smoleníc - Molpíra. Zbor. SNM. 88 Arch. 4, 1994, 75-81.
- Turčan 1995* - V. Turčan: Nové nálezy ostrôh zo Smoleníc - Molpíra. Zbor. SNM. 89 Arch. 5, 1995, 77-82.
- Turčan 2007* - V. Turčan: Depoty z Bojnej v zbierkach Archeologického múzea SNM. In: Pieta/Ruttikay/Ruttikay 2007.
- Unger/Kos 2002* - J. Unger/P. Kos: Rajhrad (okr. Brno-venkov). Přehled výzkumů 43, 2002, 292-294.
- Vaklínov 1977* - C. Vaklínov: Formirane na starob'lgarskata kultura. Sofia 1977.
- Vallašek 1999* - A. Vallašek: Predsunutý obranný systém bratislavského hradiska. Zbor. SNM. 93 Arch. 9, 1999, 105-114.
- Váňa 1977* - Z. Váňa: Objevy ve svete dávných Slovanů. Praha 1977.
- Varsik 1994* - B. Varsik: Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovanmi a stredovekými severouhorskými Slovanmi. Bratislava 1994.
- Veliačik/Romsauer 1994* - L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku. Nitra 1994.
- Veliačik/Romsauer 1999* - L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickej kultúry v Zemianskom Podhradí (predbežná správa). Slov. Arch. 46, 1999, 225-251.
- Vignatiová 1992* - J. Vignatiová: Břeclav - Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí, Spisy FF č. 291. Brno 1992.
- Vignatiová 1996* - J. Vignatiová: Zum Stand der Erforschung des Burgwalls Břeclav - Pohansko. In: Staňa/Poláček 1996, 261-266.
- Vignatiová/Klanicová 2001* - J. Vignatiová/E. Klanicová: Predbežná správa o výsledcích archeologického výzkumu na jižním předhradí Pohanska u Břeclavi v letech 1991-1994. In: Z. Měřinský (ed.): Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav - Pohansko. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Brno 2001, 21-30.
- Vladár 1978* - J. Vladár: Umenie dávnovekého Spiša. Bratislava 1978.
- Wihoda 2006* - M. Wihoda: Morava v 10. století. In: Sommer 2006, 33-73.
- Wolfram 1995* - H. Wolfram: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378 - 907. Wien 1995.
- Zacherle 1975* - S. Zacherle: Geologická pozorování na hradisku sv. Klimenta u Osvětman a otázka provenience velkomoravského stavebního materiálu. Časopis Moravského Muzea Zemského, vědy společenské LX, Brno 1975, 79-98.
- Zacherle 1987* - S. Zacherle: Nové poznatky o klimentském hradisku u Osvětman, Slovácko XXIX, Uherské Hradiště 1987, 21-33.
- Zehetmayer 2007a* - R. Zehetmayer: Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts. In: Zehetmayer 2007b.
- Zehetmayer 2007b* - R. Zehetmayer (Heraus.): Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das fruhmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs 3. Juli bis 28. Oktober 2007 in der Kulturfabrik Hainburg. St. Polten 2007.
- Zeman/Havlíček* - Zeman/Havlíček: Geomorfologická pozice lokality Strachotín - Petrova louka (okr. Břeclav). Přehled výzkumů 1975, Brno 1977, 59, 60.
- Žemlička 2006* - J. Žemlička: Sídlní geografie přemyslovských Čech. In: Sommer 2006.
- Žudel 1984* - J. Žudel: Stolice na Slovensku. Bratislava 1984.

Summary

Functional classification of Great Moravian fortified settlements based on their social importance and continuity of their preservation in 10th century (Moravia and western and middle Slovakia)

In Slovakia, we can assume 84 locations that, according to corresponding literature, are connected with fortified settlements in the area of western and middle Slovakia and date back to the period from the turn of the 8th and 9th century until the 10th century. That is 67% of the total number of 126 locations stated in the list of this study. In Moravia, respecting the current state borders and the up-to-date status of exploration, I assume the existence of 42 fortified settlements regardless of their archaeological confirmation with emphasis on the Great Moravian period. That is 33% of the total number of 124 locations (fig. 5). This number

includes archaeologically substantiated hill forts, either without specification or specified and potential hill forts, which have not been relevantly confirmed yet. In the Moravian contemporary section (where the probable contemporary borders are observed) within the territory explored in the work, it was 47 locations (37% of the total number of locations stated in the list), and in the Nitra section, it was 79 locations (63% of the total number of locations stated in the list) (fig. 6). After the year 907 in Moravia, the once dominating locations gradually died away or radical decline of their functional significance came about. It